

Rafał Panfil
Muzeum Zamkowe
w Malborku

**PIERWSI JEZUICI
W MALBORKU JAKO
REPREZENTANCI
MULTIETNICZNEGO
SPOŁECZEŃSTWA
RZECZSPOLITEJ OBOJGA
NARODÓW**

Słowa kluczowe: jezuici | Malbork | Prusy Królewskie | konflikty na tle wyznaniowym | multietniczność

Rafał Panfil: mgr historii, wcześniej zatrudniony w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu oraz elbląskiej delegaturze Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie. Obecnie pracownik Działu Konserwacji Zamku w Muzeum Zamkowym w Malborku. Zainteresowania naukowe: dzieje malborskiej rezydencji jezuitów w XVII i XVIII w., historia zamku i ekonomii malborskiej w XVI/XVII w., historia województwa malborskiego w I Rzeczypospolitej, historia Elbląga w okresie nowożytnym, historia lokalnej nauki niemieckiej w XIX i I poł. XX w.

WSTĘP

Jezuici przebywali i działali w Malborku oraz na zamku malborskim w latach 1618–1780, a więc z krótkimi przerwami spowodowanymi wojnami szwedzkimi, przez 162 lata. Od roku 1666¹ przez kolejne 114 lat opiekowali

¹ Akt zezwalający jezuitom na użytkowanie kościoła zamkowego wydał król Jan Kazimierz już 7 listopada 1652 r. Jezuitom nie udało się przejąć kościoła z powodu oporu duchowieństwa parafialnego i wybuchu wojny polsko-szwedzkiej 1655–1660. Rok 1666, za kroniką jezuitów malborskich, powszechnie przyjęty jest w literaturze przedmiotu – zob. W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii od średniowiecza do 1945 roku*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezkańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 29; Idem, *Pochówki jezuickie w kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku*, [w:] *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 174–175; M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, Malbork 2012, t. 1, *Synteza dziejów*, s. 140; idem, *Kościół malborski w I połowie XVII wieku*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 52; A. Kopiczko, *Posługa duszpasterska jezuitów w Malborku w świetle kroniki „dzieje Malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 88. Wg kroniki jezuitów malborskich, stosowny przywilej biskup chełmiński Andrzej Olszowski (ówcześnie już nominat na arcybiskupstwo

się kościołem Najświętszej Marii Panny ulokowanym na Zamku Wysokim i walnie przyczynili się do ozdobienia tej świątyni oraz jej utrzymania w dobrym stanie technicznym. Kościół ten, niegdyś najważniejsza świątynia państwa krzyżackiego w Prusach, pełnił w kolejnych wiekach funkcje kościoła królewskiego oraz był okazjonalnie miejscem obrad sejmików generalnych Prus Królewskich. Materialna spuścizna po jezuitach malborskich w przeważającej większości nie zachowała się do naszych czasów, dlatego pojawia się potrzeba odtworzenia przez historyków ich rozproszonego niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Celem niniejszego artykułu jest przeanalizowanie fragmentów życiorysów niektórych jezuitów malborskich w pierwszym okresie działania tutaj rezydencji, czyli w latach 1618–1666. Pierwsza cezura odnosi się do roku powstania w Malborku misji jezuickiej, druga do roku, w którym Towarzystwo ostatecznie otrzymało w zarząd i użytkowanie kościół zamkowy pod wezwaniem NMP. Druga data jest o tyle istotna, że od tego czasu następuje okres stabilizacji związanej z permanentnym osiedleniem się jezuitów wewnątrz warowni malborskiej, objęciem w użytkowanie i posiadanie kościoła zamkowego oraz ponad stuletni okres niemal niezakłóconego rozwoju tutejszej rezydencji. Pozostaje on w ostrym kontraście jakościowym do pierwszych 48 lat istnienia placówki malborskiej, w którym okresie, oprócz bardzo ciężkich warunków bytowych, dwukrotnie była ona likwidowana w czasie wojen szwedzkich (1626–1636 i 1656–1660)², następnie każdorazowo konsekwentnie i z trudem reaktywowana oraz na nowo organizowana. W związku z powyższym należy uznać, że dopiero data 1666 kończy długi okres początkowego formowania się domu jezuickiego w Malborku³.

gnieźnieńskie) wystawił jezuitom malborskim w 1674 r. – *Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744. Z rękopisu H 11 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie przełożył biskup Julian Wojtkowski, Olsztyn 2013* (dalej: *Dzieje malborskiej rezydencji*), s. 48. Nie ulega wątpliwości, że jezuiti malborscy rozpoczęli użytkowanie świątyni zamkowej w okresie pomiędzy 1666 a 1674 r. Świadczy o tym pojawienie się w katalogu rocznym rezydencji malborskiej z 1672 r. po raz pierwszy stanowiska prefekta świątyni zamkowej (*Praefectus Templi Arcensis*) – *Catalogus Brevis, Pol. 44, Index et Alphabeticus Personarum Provinciae Poloniae Societatis Jesu Anno Domini 1672*, k. 245–245v.

² ARSI, *Historia et Annuae Poloniae 1566–1642*, Pol. 66, *Provincia Poloniae. Supplementum Historiae Residentiae Mariaeburgensis Societatis*, k. 191; *Historia Poloniae 1648–1671*, Pol. 53, *Mariaeburgensis Residentia*, k. 57v., 105v.–106; *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 28–32.

³ S. Kościelak wyróżnił trzy okresy funkcjonowania rezydencji malborskiej: „wstępnej budowy placówki 1618–1656”, „regresu i odbudowy pomiędzy szwedzkimi wojnami 1656–1720” i „powojennej stabilizacji i odbudowy zakonu w epoce saskiej i stanisławowskiej 1720–1773” –

Tematyka niniejszego artykułu nie skupia się zatem w głównej swojej części na działaniach pierwszych jezuitów w Malborku. Celem jest przedstawienie różnorodności kulturowej i etnicznej jezuitów działających w tym mieście, wskazanie miejsc ich pochodzenia oraz działalności przed i po pobycie w Malborku, a także powiązań z regionami i środowiskami, z których się wywodzili i w których pracowali. Autor jest zdania, że czynniki te miały wpływ na kierowanie osób posiadających konkretne doświadczenie zawodowe oraz umiejętności, a więc odpowiednio wcześniej przygotowanych do trudnej pracy misyjnej w Malborku i Żuławach Wiślanych.

SYTUACJA JEZUITÓW W PRUSACH KRÓLEWSKICH OD POŁOWY XVI DO POCZĄTKU XVII W.

Prusy Królewskie, czyli obszar na którym przyszło pracować jezuitom malborskim w XVII wieku, posiadał swoją specyfikę odróżniającą go od innych regionów Rzeczypospolitej. Prowincja, o znacznej autonomii w ramach Rzeczypospolitej, podzielona administracyjnie na trzy województwa: pomorskie, chełmińskie i malborskie⁴, charakteryzowała się dużym zróżnicowaniem etniczno-językowym oraz religijnym zamieszkującej ją ludności, z dużym odsetkiem ludności pochodzenia niemieckiego i niderlandzkiego⁵ oraz znacznie wyższą niż w innych regionach Korony pozycją miast i mieszczaństwa. Inną charakterystyczną cechą regionu był dobrze zorganizowany samorząd szlachecki, miejski i wiejski⁶. Około 1/3 ludności Prus Królewskich zamieszkiwało w miastach⁷. Miasta pruskie, szczególnie trzy największe (Gdańsk, Toruń i Elbląg)⁸ charak-

S. Kościelak, *Rezydencja jezuitów w Malborku i jej międzynarodowa obsada*, [w:] *Mniejszości narodowe i religijne na Żuławach*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 78.

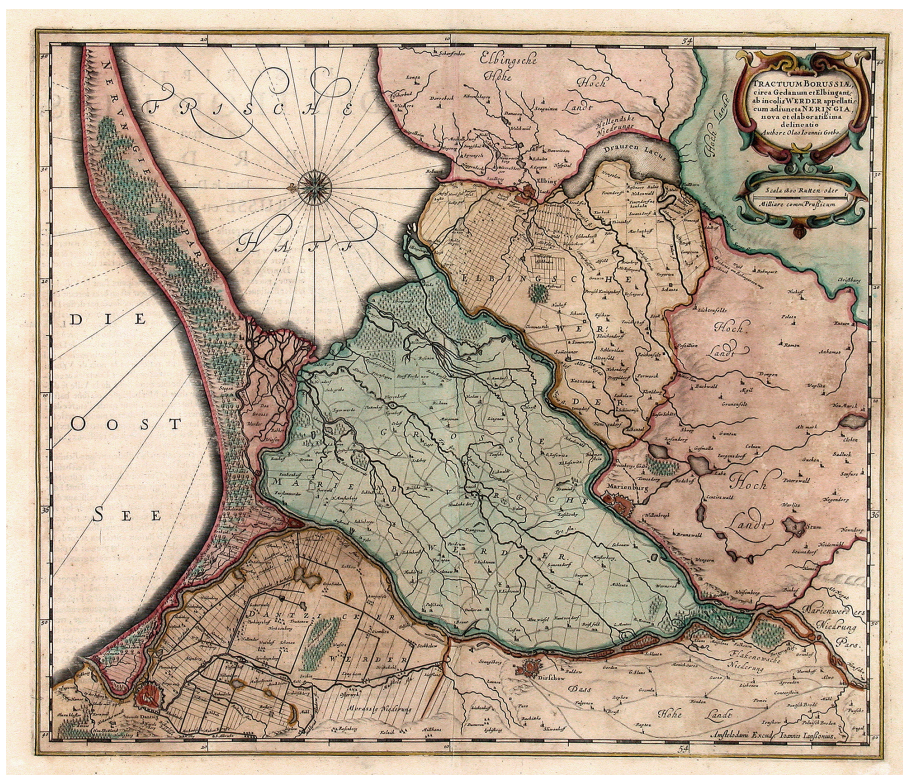
⁴ S. Archemczyk, *Województwo malborskie*, [w:] *Ziemia Malborska – zręby zapomnianej tożsamości*, Malbork 2014, s. 15, 27.

⁵ Osiedlająca się od połowy XVI w. na Żuławach ludność przybyła z Niderlandów zwana mennonitami (od założyciela ruchu księdza Menno Simonsa) była przedstawicielem tamtejszego odłamu protestanckiego, anabaptyzmu – E. Kizik, *Mennonici, Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 215.

⁶ S. Archemczyk, *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526–1772*, Olsztyn 2016, s. 5.

⁷ Z. Naworski, *Status Prus Królewskich w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 62; B. Łyczak, *Uwagi na temat siedemnastowiecznych fundacji ołtarzowych w kościele pw. Św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu*, *Zapiski Historyczne*, t. 77, z. 1, 2012, s. 65.

⁸ Miasta te zaliczały się również do kilku najludniejszych miast w Rzeczypospolitej – Z. Naworski, *Status Prus Królewskich...*, s. 62, 71; S. Archemczyk, *Sejmik generalny...*, s. 5; J. Wijacz-

Il. 1. Wielkie i Małe Żuławy Malborskie, Żuławy Elbląskie i miasto Malbork w XVII w. – obszar działania jezuitów rezydencji malborskiej. Mapa Żuław Elbląskich, Gdańskich i Malborskich autorstwa Olaus Jaohanniss Gothusa, Amsterdam 1667, w zbiorach Działu Historycznego Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DH/868.

teryzowały się potęgą ekonomiczną i niezależnością polityczną, wysokim poziomem cywilizacyjnym i oświatowym, oraz podobnie jak w przypadku całej prowincji, odrębnością wyznaniową oraz etniczną⁹. Mieszczanstwo pochodzenia niemieckiego w trzech dużych miastach pruskich: Gdańsku, Toruniu i Elblągu w dobie reformacji stało się opoką protestantyzmu¹⁰. Wielkie miasta

ka, *Gospodarka Prus Królewskich*, [w:] *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 153–173.

⁹ K. Maliszewski, *Zakony i kongregacje katolickie w Prusach Królewskich w okresie potrydenckim jako ośrodki religijności i komunikacji społecznej*, *Czasy Nowożytnie*, t. 5, 1998, s. 67; S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2003, s. 21; U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 272.

¹⁰ S. Kościelak, *Jezuici w Elblągu w XVI–XVIII wieku*, *Rocznik Elbląski*, t. 19, 2004, s. 55; Idem, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Prusy Królewskie – społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 209.

stały się ważnymi ośrodkami ewangelizacji luterńskiej, która promieniowała stąd na obszar całego kraju¹¹. Ludność polska w miastach stanowiła najczęściej niższe warstwy rzemieślników i wyrobników, a jej największe skupiska znajdowały się na południowych krańcach prowincji przy granicy z Koroną. Polska szlachta miała przewagę liczebną w województwach chełmińskim i pomorskim, podczas gdy odgrywała mniejszą rolę w województwie malborskim.

W 1557 roku wymienione miasta otrzymały od króla Zygmunta Augusta przywileje wolnego praktykowania wyznania ewangelicko-augsburskiego, co zapewniło mu status wyznania panującego¹². Przywilej ten spowodował stan prawny, w którym kwestie religijne znajdowały się w kompetencji władz miejskich i niektórych samorządów wiejskich (gburów żuławskich), a kompetencje w sprawach sporów religijnych i ostatecznych decyzji w sprawach wyznaniowych należały do sejmików generalnych prowincji¹³. Nadane miastom przywileje doprowadziły to do przejścia w latach 1557–1573 kontroli nad przeważającą większością znajdujących się na ich terytorium kościołów. W rękach katolików pozostało zaledwie pięć kościołów, w tym trzy w Gdańsku, dwa w Toruniu i ani jeden w Elblągu¹⁴. Przywileje religijne Zygmunta Augusta dla wielkich miast potwierdzili kolejni władcy: Henryk Walezy (1573) i Stefan Batory (1577, 1587–88). W latach 60. i 70. zaczęli pojawiać się tam również pierwsi ewangelicy reformowani (kalwini), którzy z czasem weszli w konflikt z luteranami. W omawianym okresie kościół katolicki w Prusach Królewskich znajdował się w odwrocie, co było wyraźnie widoczne w biernej postawie wobec reformacji kolejnych biskupów warmińskich (będących jednocześnie prezesami stanów Ziem Pruskich)¹⁵. Pierwszym biskupem, który zmobilizował kościół katolicki do działań kontrreformacyjnych był Stanisław Hozjusz (1504–1579) – sprzeciwiał się on nadaniu wspomnianych przywilejów wyznaniowych wielkim miastom pruskim.

¹¹ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 220.

¹² Tenże, *Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, *Studia Historica Gedanensia*, t. 5, 2014, s. 200; S. Cieślak, *Stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej oraz życie religijne króla Stefana Batorego*, [w:] *Antonio Possevino SJ (1533–1611). Życie i dzieło na tle epoki*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 74.

¹³ Z. Naworski, *Status Prus Królewskich...*, s. 69.

¹⁴ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 217–218; tenże, *Jezuici w Elblągu...*, s. 55; J. Hochleitner, *Elbląg w czasach pierwszych predykantów (na tle pruskiego życia społeczno-politycznego dwudziestych lat XVI stulecia)*, *Rocznik Elbląski*, t. 16, 1998, s. 16–17.

¹⁵ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 224.

Jego *Confessio fide catholicae Christiana* (Wyznanie wiary katolickiej) wydane drukiem w 1553 r. sformułowało program odnowy w Kościele katolickim. Uczestniczył w trzeciej, ostatej sesji soboru trydenckiego (1562–1563) i przewodniczył jego obradom¹⁶. Po powrocie do kraju w 1564 r. sprowadził ze sobą pierwszych jezuitów, których osiedlił rok później w pofranciszkańskim klasztorze w Braniewie na Warmii w Prusach Królewskich, organizując tam pierwsze w Rzeczypospolitej kolegium jezuickie¹⁷. Wkrótce jezuita pojawili się również w leżącym stosunkowo niedaleko od Braniewa Elblągu, gdzie w latach 1567–1573 istniała misja tego zakonu¹⁸. Misja, której celem było min. utworzenie w Elblągu kolegium, nie powiodła się z powodu silnego oporu miejscowych luteran i pomimo protekcji udzielonej jezuitom przez króla Zygmunta Augusta¹⁹. Poczynania kardynała Hozjusza były inspiracją dla dostojników potrydenckiego Kościoła²⁰. Energiczne działania rekatolizacyjne w diecezjach Prus Królewskich podjęli biskupi: kujawsko-pomorscy Stanisław Karnkowski i Hieronim Rozrażewski oraz chełmińscy Piotr Kostka i Piotr Tylicki²¹. Ogromnym wsparciem dla miejscowego duchowieństwa była postawa króla Zygmunta III, gorliwego katolika²². Działania kontrreformacyjne przyniosły wymierne efekty. Na przełomie XVI i XVII w. katolicy odzyskali w Prusach Królewskich ponad 70 świątyń a luteranie zepchnięci zostali do defensywy i usunięci z głównych kościołów mniejszych miast²³. Znacznie trudniej sytuacja katolików na początku XVII w. przedstawiała się w wielkich miastach, gdzie próbowali zadomowić się jezuita, stanowiący jedyną realną siłę kontrreformacyjną w dobie potrydenckiej będącą w czyn-

¹⁶ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 23.

¹⁷ Tamże; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 226; J. Hochleitner, *Jezuici na dawnych ziemiach pruskich w XVI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Warmii*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 105; *Braniewo (Braunsberg, Brunsberga)*, [w:] *Encyklopedia Wiedzy o Jezuitach na Ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, opr. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004 (dalej: EWJ), s. 63–66; L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII w.*, *Studia Bobolanum*, t. 3, 2010, s. 37.

¹⁸ EWJ, s. 146; S. Kościelak, *Jezuici w Elblągu...*, s. 56; Idem, *Jezuici w trzech wielkich miastach pruskich w XVI–XVIII w.*, *Hereditas Monasteriorum*, t. 3, 2013, s. 155.

¹⁹ Tamże, s. 56–61; S. Cieślak, *Stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej...*, s. 75–76.

²⁰ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 226

²¹ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 23–24; Idem, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 226–228.

²² L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów...*, s. 38; D. Kuźma, *Jezuici – misja dworska w czasach Wazów*, *Studia Bobolanum*, t. 3, 2010, s. 69–70.

²³ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 228–229.

nej opozycji do protestanckiej dyskryminacji wyznaniowej²⁴. W Gdańsku w latach 1585–1587 działała misja jezuicka z Braniewa. Chciano wykorzystać moment zaabsorbowania władz miejskich narastającym konfliktem między luteranami i kalwinistami, aby stworzyć tam rezydencję Towarzystwa Jezusowego. Po tej nieudanej próbie usadowienia się wewnątrz murów miejskich, jezuita uzyskali w 1592 r. od bp. Hieronima Rozrażewskiego fundację kolegium w Gdańsku²⁵, a rok później pojawiła się tam ponownie misja jezuicka w liczbie trzech zakonników²⁶. W przywileju fundacyjnym wspomniano o kościele św. Brygidy jako planowanej głównej świątyni jezuickiej w tym mieście. W jej sąsiedztwie planowano wybudowanie budynku kolegium. Zapis ten stał się zarzewiem wieloletniego konfliktu, ponieważ gdańska Rada nie chciała w żadnym wypadku dopuścić do osiedlenia się jezuitów wewnątrz murów miejskich²⁷.

W 1606 r. miasto wydało edykt banicyjny wypędzający jezuitów z Gdańska²⁸. Król Zygmunt III przysłał do Gdańska komisję królewską na czele ze swoim legatem podkomorzym malborskim Jakubem Szczepańskim oraz sekretarzem królewskim Reinholdem Heidensteinem i opatami: oliwskim Dawidem Konarskim i pelplińskim Piotrem Kostką, którzy prowadzili nieudane pertraktacje z nieustępliwą Radą Miasta²⁹. W 1608 r. jezuita gdańscy uzyskali od króla list żelazny biorący ich w opiekę, jednak zabiegi te nie pomogły i ostatecznie w 1612 r., pomimo zakazu sejmu walnego rok wcześniej³⁰, miasto definitywnie odcięło jezuitom dostęp do świątyni brygidek³¹. Ostatecznie, zgodnie z przywilejem fundacyjnym, jezuita założyli swoją rezydencję na dalekich przedmieściach Gdańska w Starych Szkotach (nazy-

²⁴ K. Maliszewski, *Zakony i kongregacje katolickie w Prusach Królewskich...*, s. 67, 74; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 218.

²⁵ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 34.

²⁶ ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol.43, *Missio Gedanensis*, k. 9v.

²⁷ Wg S. Kościelaka, *Jezuici w trzech wielkich miastach pruskich...*, s. 156, jezuita od początku usiłowali zakładać swoje placówki w centrum dużych ośrodków miejskich.

²⁸ Tamże, s. 40.

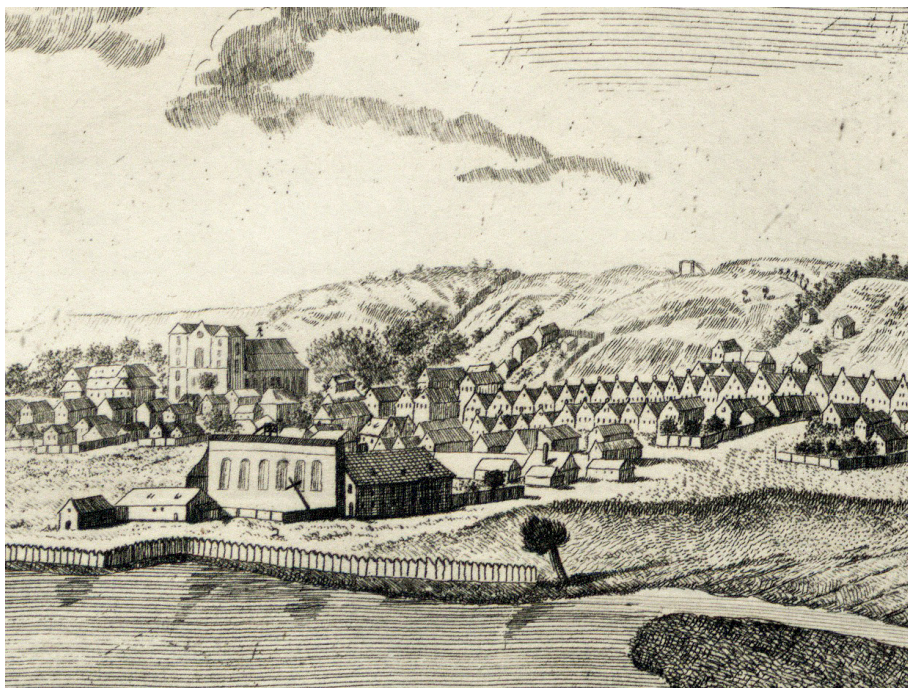
²⁹ Tamże, s. 41; J. Kowalkowski, *Szczepański (Szczepański, Szepanski, Scepanscius) Jakub h. Dołęga (ok. 1556–1630)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Kraków 2011, t. 57/3, z. 194, s. 325.

³⁰ *Deklaracja konstytucyj, de restitutione Patrum Societatis Jesu y Panien do Klasztoru Gdańskiego*, [w:] *Volumina Legum. Prawa, konstytucje y Przywileje Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego do wszystkich prowincji należących: na Walnych Seymiech Koronnych, od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347 uchwalone* (dalej: VL), t. 3, s. 12.

³¹ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 42.

Il. 2. Kościół św. Brygidy w Gdańsku w XIX w.,
źródło: *Danziger Bauwerke in Zeichnungen
J. Greth und J. Gottheil mit erläuternden text:
Danzigs alterthümliche Gebäude*, Danzig
1864, ryc. 12.

Il. 3. Kościół i kolegium jezuickie w Starych Szkotach koło Gdańska (obecnie Gdańsk-Orunia)
w XVIII w. *Das jesuiter Kloster u. Kirche*, źródło: *Matthaeus Deisch, 50 Prospekte von Danzig sind
zu haben bey Matthäus Deisch*, nr 17, Danzig 1765.

waną kolegium gdańskim), gdzie wzniesli kościół pw. Nawiedzenia NMP³². W 1619 r. rezydencja gdańska została oficjalnie przekształcona w kolegium³³.

W Toruniu jezuita osiedlili się w 1596 r., uzyskując trzy lata wcześniej od biskupa Piotra Kostki akt fundacyjny kolegium wewnątrz miasta wraz z plebanią, szkołą parafialną i kościołem św.św. Janów³⁴. W 1605 r., podobnie jak to miało miejsce w roku następnym w Gdańsku, toruńska Rada Miasta wygnała jezuitów na mocy miejskiego dekretu banicyjnego³⁵. Sejm walny w 1607 r. w konstytucji *Restytucya expulsiensis Patrum Societatis Jesu, do kościoła, y szkoły Toruńskiej* nakazał umożliwienie jezuitom powrotu do miasta a także zabronił w przyszłości pod groźbą kar ich usuwania, *co iż jest przeciwko wolności, y z zelżeniem stanu szlacheckiego*³⁶. Pomimo tej uchwały sejmowej, wspomnianą szkołę udało się jezuitom uruchomić dopiero w 1612 r. W 1618 r. w Toruniu, na życzenie patrona jezuitów biskupa chełmińskiego Jana Kuczborskiego, ulokowano przeniesione z Poznania seminarium duchowne dla księży świeckich³⁷. Toruń okazał się być jedynym z wielkich miast Prus Królewskich, w którym jezuitom udało się utrzymać swoją placówkę w obrębie murów miejskich³⁸.

Elbląg, o którym już wspomniano powyżej, był przykładem zażartej i skutecznej niechęci do katolików w Prusach Królewskich, szczególnie do jezuitów. Toczący się od 1573 r. spór o główny kościół parafialny pw. św. Mikołaja, z powodu nieprzejednanej postawy mieszczan, skutkował trzykrotnym nałożeniem na miasto banicji przez sądy królewskie (1597, 1612, 1615). Spór elbląski doprowadził do zawiązania w 1615 r. przez trzy wielkie miasta pruskie konfederacji w obronie reformacji. Dopiero groźba ekonomicznej blokady miasta zmusiła Elbląg do ustępstw i zawarcia kompromisowej ugody, która doprowadziła do przejęcia kościoła przez świeckich księży katolickich, z wyłączeniem jezuitów i przedstawicieli innych zakonów³⁹.

³² K. Maliszewski, *Zakony i kongregacje katolickie w Prusach Królewskich...*, s. 75.

³³ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 43; tenże, *Jezuici w trzech wielkich miastach pruskich...*, s. 158–159.

³⁴ Tamże, s. 160; *Toruń*, EWJ, s. 697–698.

³⁵ ARSI, Pol. 51 I, *Annuae Provinciae Poloniae inclusive ab anno 1615, usque ad annum 1650 exclusive*, k. 263–263v.

³⁶ VL, t. 2, s. 440–441.

³⁷ S. Kościelak, *Jezuici w trzech wielkich miastach pruskich...*, s. 160.

³⁸ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 227.

³⁹ Tenże, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 229; J. Kowalkowski, *Szczepański Jakub...*, s. 326; S. Kościelak, *Jezuici w Elblągu...*, s. 62. Zob. też list władz Gdańska i Torunia

Malbork, miasto zaliczane do mniejszych miast pruskich⁴⁰, leżący u stóp dawnej krzyżackiej twierdzy był, podobnie jak Elbląg, niezwykle silnym bastionem luterańskim w Prusach Królewskich. Główną świątynią miasta, pozostający pod patronatem królewskim kościół św. Jana Chrzciciela luteranie próbowali przejąć za zgodą sprzyjającego reformacji biskupa pomezńskiego Eberharda von Queisa (1490–1529) już w 1525 r. Po jego zwrocie katolikom na skutek interwencji króla Zygmunta I Starego, po raz kolejny przejęli tę świątynię, zapewne na krótko, w 1548 r.⁴¹ W tamtym okresie objęli również kościół św. Jerzego i kaplicę nadbramną NMP. W 1569 r. podczas sejmku w Lublinie miasto uzyskało od króla Zygmunta II Augusta przywilej wolnego praktykowania wyznania augsburskiego⁴².

Przywilej królewski usankcjonował między innymi symultaniczne użytkowanie kościoła św. Jana przez katolików i luteran w okresie od 1569 do 1598 r.⁴³ Od lat 80. XVI wieku w Malborku pojawili się również wyznawcy kalwinizmu, którzy z czasem, zdobywszy większość wśród władz miasta, doprowadzili do poważnych konfliktów pomiędzy odłami protestanckimi, między innymi usiłując z czasem przejąć kościół św. Jerzego⁴⁴. Konflikt ten rozwiązał na korzyść luteran edykt króla Zygmunta III z 1612 r., który nakazywał usunąć z miasta rozsiewających „herezję kalwińską” i oddać gminie augsburskiej bezprawnie zagarnięte nieruchomości⁴⁵. Nieco wcześniej, w 1609 r. władca wydał przywilej zezwalający małym miastom (w tym Malborkowi) na swobodne praktykowanie wyznania luterańskiego, pod warunkiem ustąpienia katolikom pierwszeństwa we wszystkich spornych sprawach⁴⁶. Od 1601 r. miasto było stałą siedzibą oficjała pomezńskiego jako reprezentanta biskupa chełmińskiego, który rezydował przy kościele

do senatorów polskich w sprawie wolności religijnej – G. Lengnich, *Geschichte der Lande Preussen, Königl. Polnischen Antheils seit dem Jahr 1606. bis auf das Ableben Königs Sigismundi III*, Dantzig 1727, *Documenta*, s. 43–49.

⁴⁰ J. Wijaczka, *Gospodarka Prus Królewskich...*, s. 173–178.

⁴¹ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 212, 215.

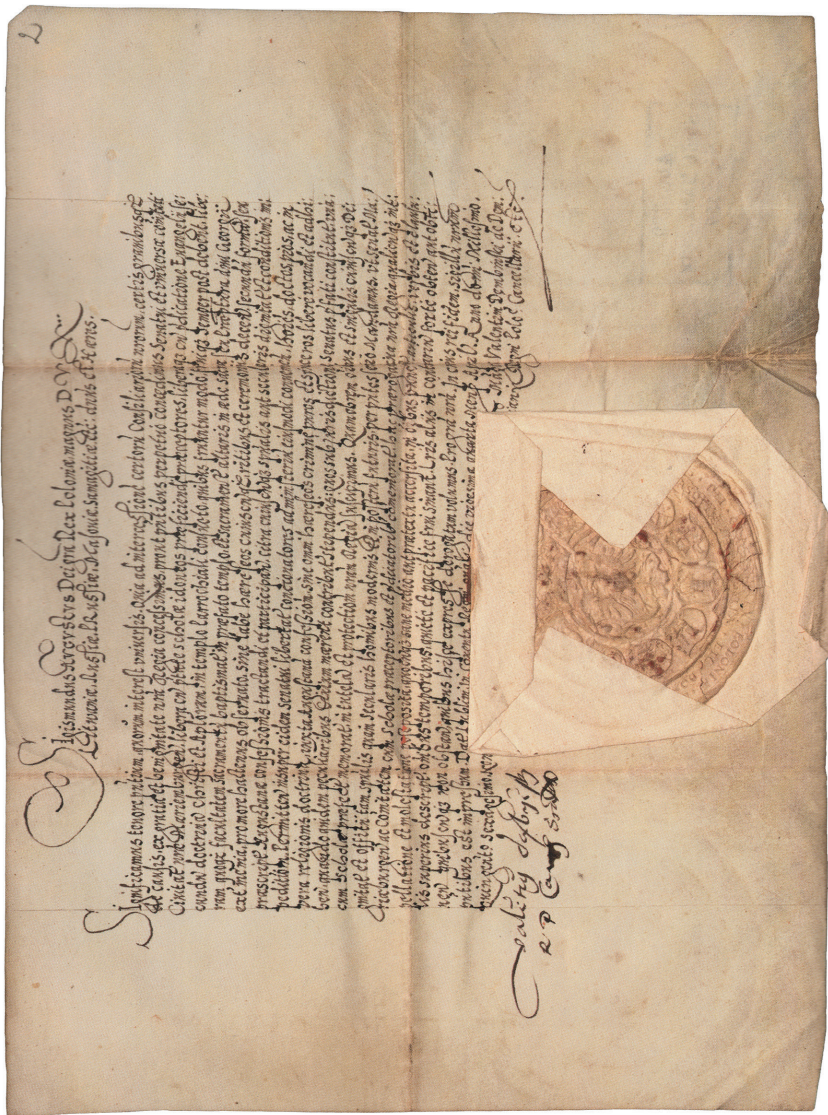
⁴² Dokument Zygmunta Augusta z dn. 24 kwietnia 1569 wystawiony w Lublinie.

⁴³ W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX w.*, Olsztyn–Elbląg 2013, s. 43; B. Butryń, *Nowożytny formy upamiętnienia zmarłych w Malborku (od XVI do schyłku XVIII wieku)*, [w:] *Ziemia Malborska...*, s. 104; *Malbork. Historia miasta dokumentem pisana*, opr. T. Kukowski, Malbork 2014, nr 13, s. 33.

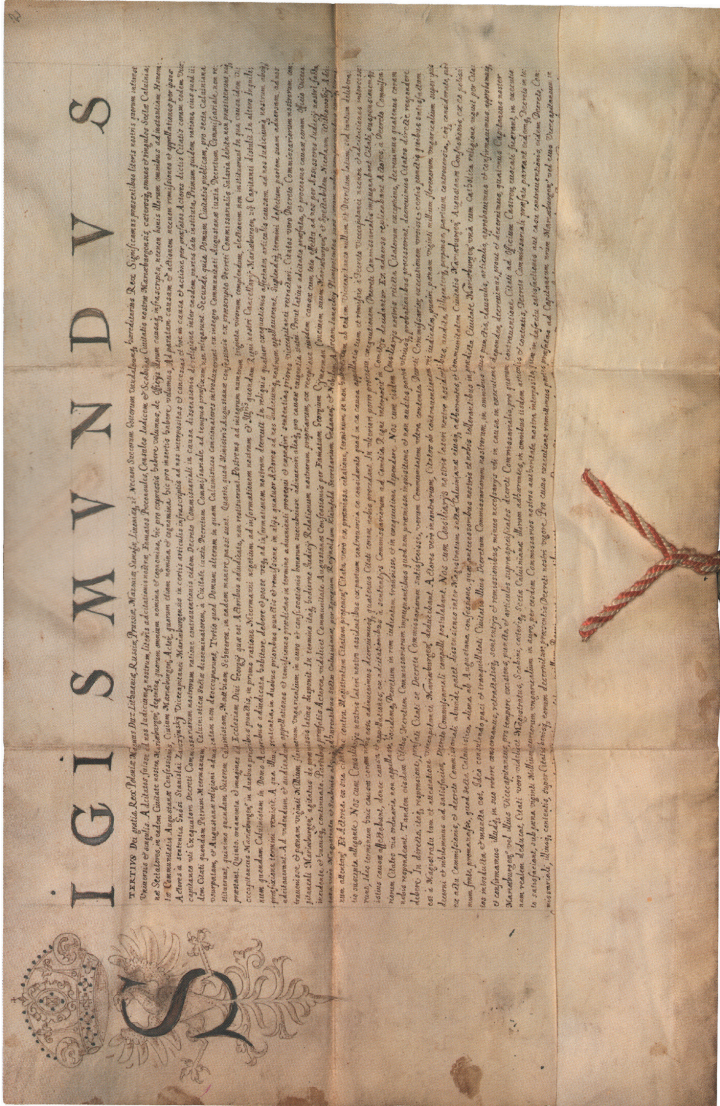
⁴⁴ W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX w.*, s. 4

⁴⁵ Edykt Zygmunta III z dn. 1 kwietnia 1612 r. wystawiony w Warszawie – *Malbork. Historia miasta...*, nr 15, s. 37.

⁴⁶ S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 229.

Il. 4. Przywilej wyznaniowy Zygmunta Augusta dla miasta Malborka z 1569 r., źródło: Malbork. Historia miasta dokumentem pisana, opr. T. Kukowski, Malbork 2014, nr 13, s. 33.

Il. 5. Przywilej króla Zygmunta III dla luteran malborskich z 1612 r., Malbork. Historia miasta dokumentem pisana, opr. T. Kukowski, Malbork 2014, nr 15, s. 37.

Il. 6. Zamek Wysoki w Malborku z kościołem Najświętszej Marii Panny – widok od wschodu, stan 2016, fot. B. L. Okońscy, archiwum Działu Konserwacji Zamku MZM.

św. Jana Chrzciciela⁴⁷. W 1599 r. luteranie musieli również zwrócić katolikom kaplicę nadbramną NMP⁴⁸.

W ich posiadaniu pozostał jedynie położony na południowym przedmieściu kościół św. Jerzego. Od 1538 r. miasto było stałym miejscem obrad sejmików Prus Królewskich⁴⁹. Wg ustalonej reguły zbierać się one miały dwa razy do roku (maj i wrzesień), raz w Malborku, raz w Grudziądzu⁵⁰. Zamek malborski, jako należący do króla, stanowił organizm zupełnie odrębny od miasta. W czasach polskich, w dawnym pałacu wielkich mistrzów na Zamku Średnim mieściła się rezydencja królewska, a w Wielkim Refektarzu królewska sala bankietowa. Na Zamku Wysokim znajdował się kościół Najświętszej Marii Panny, używany podczas pobytu królów jako kaplica królewska, podlegający prawu patronatu królewskiego, podobnie jak położona

⁴⁷ Od 1577 r. obszar województwa malborskiego podlegał jurysdykcji biskupów chełmińskich – W. Zawadzki, *Zakony w Pomezaniu w XVII–XIX w.*, s. 43; J. Wiśniewski, *Diecezja pomezkańska w okresie rozbicia terytorialnego i wyznaniowego (1466–1821)*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s.20–23; M. Józefczyk, *Kościoty malborskie...*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 48.

⁴⁸ Tamże, s. 54.

⁴⁹ S. Archemczyk, *Malbork miastem obrad sejmików generalnych Prus Królewskich*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 62.

⁵⁰ S. Archemczyk, *Malbork miastem...*, s. 64; tenże, *Sejmik generalny...*, s. 99.

pod nim kaplica św. Anny, ponadto wiele pomieszczeń wykorzystywano do celów gospodarczo-magazynowych. Zamek Średni był również siedzibą urzędników królewskich – podskarbiego ziem pruskich, ekonoma i vice ekonoma malborskiego⁵¹ oraz burgrabiego. Na Zamku Niskim (obecnie Przedzamcze) znajdował się arsenał artylerii koronnej, mieszkania załogi zamkowej, zaplecze gospodarcze oraz siedziba podstarościego malborskiego i stajnie królewskie⁵².

Do 1618 r. w całych Prusach Królewskich istniały trzy domy jezuickie: kolegia w Braniewie (w prowincji litewskiej zakonu)⁵³ i Toruniu oraz rezydencja w Starych Szkotach na przedmieściach Gdańska (w prowincji polskiej zakonu)⁵⁴. Jak wykazano powyżej, jezuici pracujący na terenie prowincji nатыkali się na ogromne trudności ze strony miejscowej ludności protestanckiej i patrycjatów miejskich. Stosunek do Towarzystwa Jezusowego znakomicie obrazuje następujący przykład: w wielkich miastach Prus Królewskich, hucznie świętujących kolejne rocznice zrzucenia jarzma krzyżackiego w 1454 r., znienawidzonych jezuitów chętnie porównywano do dawnych ciemężycieli – krzyżaków⁵⁵.

TRUDNE POCZĄTKI MISJI I REZYDENCJI JEZUICKIEJ W MALBORKU

Plany powstania placówki jezuickiej w okolicach Malborka pojawiły się już w 1605 r. O misji rozpoznawczej wysłanej tego roku w okolice Malborka na Wielkie Żuławy Malborskie, zamieszkałe w większości przez menonitów pochodzenia niderlandzkiego (tzw. Olędrów), pisał w liście z 31 lipca tr. do

⁵¹ Ekonomia malborska została utworzona w maju 1511 r. z dóbr dawnego komturstwa malborskiego. Obejmowała swoim zasięgiem Wielkie i Małe Żuławy Malborskie z miastami Malborkiem, Nowym Stawem i Tczewem w całości położone w województwie malborskim. Siedzibą ekonoma i jego urzędników był zamek malborski. Na mocy konstytucji sejmowej z 1590 r. ekonomia malborska została włączona w skład dóbr stołowych króla. O randze i ważności tej ekonomii dla finansów królewskich świadczy fakt, że była ona najbardziej dochodową z wszystkich ekonomii królewskich.

⁵² J. Włodarski, *Udział Jakub i Ludwika Wejherów w obronie twierdzy malborskiej w latach 1655–1656. Fakty i mity*, [w:] *Ziemia malborska – zręby zapomnianej tożsamości*, red. J. Hochleitner, P. Szwedowski, Malbork 2014, s. 91.

⁵³ Należy pamiętać, że kolegium braniewskie należało od 1608 r. do prowincji litewskiej zakonu i znajdowało się na terytorium Dominium Warmińskiego, stąd jego odrębność w porównaniu do placówek gdańskiej, toruńskiej i malborskiej.

⁵⁴ S. Kościelak, *Rezydencja jezuitów w Malborku...*, s. 70.

⁵⁵ I. Kąkolewski, *Niemcy*, [w:] *Pod wspólnym niebem...*, s. 93.

generała zakonu polski jezuita Andrzej Obrębski (1567–1639)⁵⁶. Prowadzenie misji wśród ludności wiejskiej było jednym z typowych działań ewangelizacyjnych zakonu⁵⁷. Wspomnianą misję prowadzono z kolegium w Braniewie na Warmii, najstarszej placówki jezuickiej w Polsce, najprawdopodobniej nie objęła ona jednak wówczas swoim zasięgiem samego miasta⁵⁸. Z powodu podziału prowincji polskiej zakonu jezuitów w 1608 r. na polską i litewską, Warmia z Braniewem znalazły się w granicach tej drugiej⁵⁹, zaś Malbork i Gdańsk w prowincji polskiej. Zapewne z tego powodu misja malborska ostatecznie nie podlegała Braniewu, ale kolegium w Starych Szkotach koło Gdańska⁶⁰. Pomimo tego, w początkowym okresie działalności rezydencji malborskiej pierwotny związek z Braniewem przejawiał się między innymi tymczasowym oddelegowaniem na misję do Malborka kaznodziei i znanego polemisty z protestantami Jana Austa (1581–1641) w 1621 r.⁶¹ Podstawowym motywem sprowadzenia jezuitów do Malborka była potrzeba prowadzenia pracy duszpasterskiej wśród innowierców. Jak zauważył W. Zawadzki, był to pierwszy zakon, który pojawił się w diecezji pomezkańskiej w okresie po reformacji luterńskiej w XVI w.⁶²

Król Zygmunt III *pomimo darennych protestów heretyków*⁶³ aktem wydanym w Warszawie w piątek 18 sierpnia 1617 roku nadał na pierwszą siedzibę misji malborskiej dom położony na cmentarzu przy kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela⁶⁴.

⁵⁶ ARSI, Pol. 77 I, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670, List Andrzeja Obrębskiego do generała zakonu, Braniewo 31 maja 1605, k. 6; *Obrębski (Obrębski) Andrzej*, EWJ, s. 469.

⁵⁷ J. Hochleitner, *Jezuici na dawnych ziemiach pruskich ...*, s. 111–112.

⁵⁸ Pierwsza placówka jezuitów na ziemiach polskich powstała z fundacji biskupa Stanisława Hozjusza w 1564 r. – J. Hochleitner, *Jezuici na dawnych ziemiach pruskich...*, s. 105–106; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich...*, s. 226.

⁵⁹ Tamże; S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 41; L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów...*, s. 39.

⁶⁰ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 250.

⁶¹ ARSI, Catalogus Brevis, Pol.43, Catalogus Brevis Provinciae Poloniae cum supplemento primi et secundi Roman missus adinitium anni 1621, k. 153v.

⁶² W. Zawadzki, *Zakony w Pomezaniu od średniowiecza do 1945 roku*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 28–29; J. Hochleitner, *Jezuici na dawnych ziemiach pruskich...*, s. 103.

⁶³ *Crosnense Collegium et Mariaeburgensis Residentia, ibi Academicis civibus, hic Haereticis obstrepentibus et contradicentibus frustrat* – ARSI, Pol. 51 I, Annuae Provinciae Poloniae inclusive ab anno 1615, usque ad annum 1650 exclusive, k. 263v.

⁶⁴ Data dzienna ustalona na podstawie: *Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744*. Z rękopisu H 11 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie przełożył biskup Julian Wojtkowski, Olsztyn 2013 (dalej: *Dzieje malborskiej rezydencji*), s. 9; Data roczna wg:

Współfundatorem misji został podskarbi ziem pruskich, ekonom malborski i kasztelan elbląski Melchior Wejher⁶⁵, który przekazał na ten cel 1000 florenów⁶⁶. Na polecenie generała zakonu Muzio Vitelleschiego oraz prowincjała polskiego Stanisława Gawrońskiego do organizacji placówki malborskiej zobowiązane zostało kolegium w Poznaniu. 6 stycznia 1618 r. przybyło do Malborka dwóch jezuitów sprowadzonych na prośbę biskupa chełmińskiego i pomezańskiego Jana Kuczborskiego (1572–1624)⁶⁷. Byli to: Niemiec Jan Scheier (1582–1622) z kolegium poznańskiego⁶⁸ i jego socjusz, Wielkopolanin Jan Pleucius (1572–1629) z kolegium kaliskiego⁶⁹. Obydwaj posiadali rozległe doświadczenie misjonarskie: Scheier jako Niemiec wysyłany był na misje z Poznania na obszary niemieckojęzyczne, między innymi na pogranicze wielkopolsko-pomorskie i na Śląsk, chociaż przez pewien okres czasu przebywał też w kolegium jarosławskim⁷⁰. Pleucius działał wcześniej m.in. w kolegium pułtuskim i na misjach w Jarosławiu

ARSI, Pol. 51 I, *Annuae Provinciae Poloniae inclusive ab anno 1615, usque ad annum 1650 exclusive*, k. 263v.; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, Lwów 1901, t. 2, s. 350–351, przypis 1.

⁶⁵ S. Ciara, *Wejher Melchior herbu własnego albo Skarżyna (1574–1643)*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, t. 4, s. 430–431. Ród Wejherów (linia katolicka), którego protoplasta, starosta pucki Ernest Wejher był nawróconym na katolicyzm luteraninem, był niezwykle zasłużony we wspieraniu katolicyzmu w Prusach Królewskich. Jeden z jego synów, Melchior, wykształcony był w kolegium jezuitów w Braniewie oraz w innych kolegiach za granicą – zob. J. Włodarski, *Jakub, Mikołaj i Ludwik Wejherowie. Mężowie stanu Prus Królewskich i dowódcy wojskowi Rzeczypospolitej*, Gdańsk 2016, s. 25–26, 29.

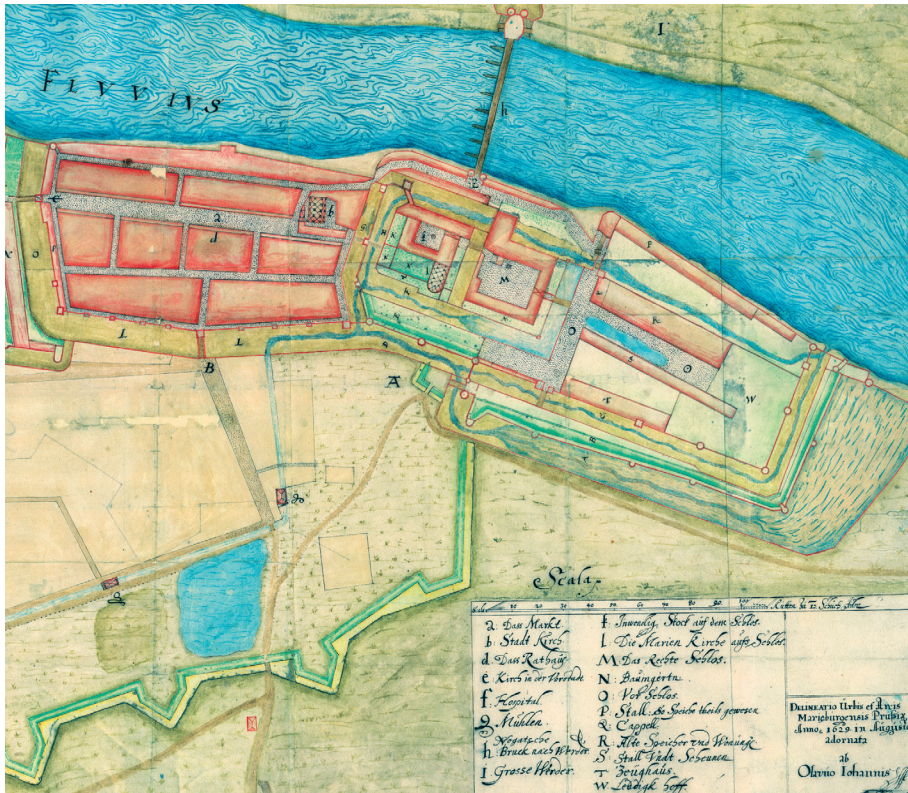
⁶⁶ ARSI, *Fundationes Provinciae Poloniae III*, Pol. 73, *Residentiae Mariaeburgensis Societatis Jesu*, k. 115; *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 9; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, Kraków 1905, t. 4, s. 1190.

⁶⁷ ARSI, *Fundationes Provinciae Poloniae III*, Pol. 73, *Residentiae Mariaeburgensis Societatis Jesu*, k. 115; ARSI, *Historia Foundationum Provinciae Poloniae et Lituaniae*, Pol. 75, *Origo foundationis Residentiae Conecensis (1620) et Mariaeburgensis (1618)*, k. 10; A. Nadolny, *Kuczborski Jan bp.*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 2004, t. 10, s. 147.

⁶⁸ ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol.43, *Catalogus personarum provinciae poloniae anno 1618*, In *Missione Mariaeburgensi*, k. 126v.; S. Kościelak, *Rezydencja jezuitów w Malborku*, s. 78; Jan Scheier wstąpił do zakonu w Krakowie w 1604 r., następnie pracował w Krakowie do 1606–1608, w Poznaniu 1608–1610, 1612–1615 (prefekt seminarium, kaznodzieja niemiecki, spowiednik, operariusz), jako kaznodzieja niemiecki w Jarosławiu 1611, na misji w Toruniu 1616, w Poznaniu ponownie 1617 – ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol.43, k. 43, 51, 56, 66, 74, 85, 98, 114v.; ARSI, *Catalogus Triennalis 1611*, Pol. 8, k. 78; *Scheier Jan*, EWJ, s. 604.

⁶⁹ ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol.43, *Catalogus personarum provinciae poloniae anno 1618*, In *Missione Marieburgensi*, k. 119v., 126v.

⁷⁰ S. Kościelak, *Rezydencja jezuitów w Malborku...*, s. 78; 1615 r., *Pro missionibus Germ.* – ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol.43, k. 98.

Il. 7. Plan miasta i zamku w Malborku z 1629 r. *Delineatio Urbis et Arcis Marienburgensis Prussiae Anno 1629 in Augusto adornata ab Olavuo Iohannis c O Swartt*, źródło: K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011, s. 335.

i Łucku na Rusi⁷¹. W 1619 r. licząca dwóch ojców i koadiutora misja malborska podporządkowana została kolegium gdańskiemu (*missio Mariaeburgi subordinata Residentiae Gedanensi*)⁷². Pierwszym superiorem powstałej w drugiej połowie tegoż roku rezydencji został kolejny niezwykle doświadczony zakonnik⁷³, przybyły z prowincji czeskiej Teofil Cristecus (pol. Bogu-

⁷¹ Doświadczony misjonarz i kaznodzieja, do zakonu wstąpił w kwietniu 1595 r., 1602 w kolegium w Pułtusk, na Rusi na misji w Łucku 1608 (socjusz superiora), następnie kaznodzieja polski południowy w Toruniu, kaznodzieja w Poznaniu 1611 i ponownie w Toruniu 1612, w Lublinie 1613–1615 (operariusz i *praefectus templi*), w Kaliszu 1616–1618 – ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol. 43, k. 32v, 45, 49, 52, 57, 64v, 68v, 75v, 113v.; ARSI, *Catalogus Triennalis* 1611, Pol. 8, k. 86.

⁷² ARSI, *Catalogus Triennalis*, Pol. 8, P. *Catalogus Missionis Mariaeburgensis* A. 1619, k. 66.

⁷³ Już wcześniej S. Kościelak, *Jezuici w Elblągu...*, s. 61 zwrócił uwagę na przykładzie misji w Elblągu na taktykę jezuitów, polegającą na wysyłaniu na misje do szczególnie trudnych

mił Krystek vel. Krystecki, 1561–1622)⁷⁴, były rektor kolegium w Pradze⁷⁵. W 1620 r. pracowało w Malborku już czterech jezuitów⁷⁶. Wspomniany biskup Kuczborski przeznaczył w testamencie na utrzymanie rezydencji oraz na planowane przekształcenie jej w kolegium łącznie sumę 15 000 florenów⁷⁷, ale pieniądze te otrzymywali jezuita malborscy w ratach aż do

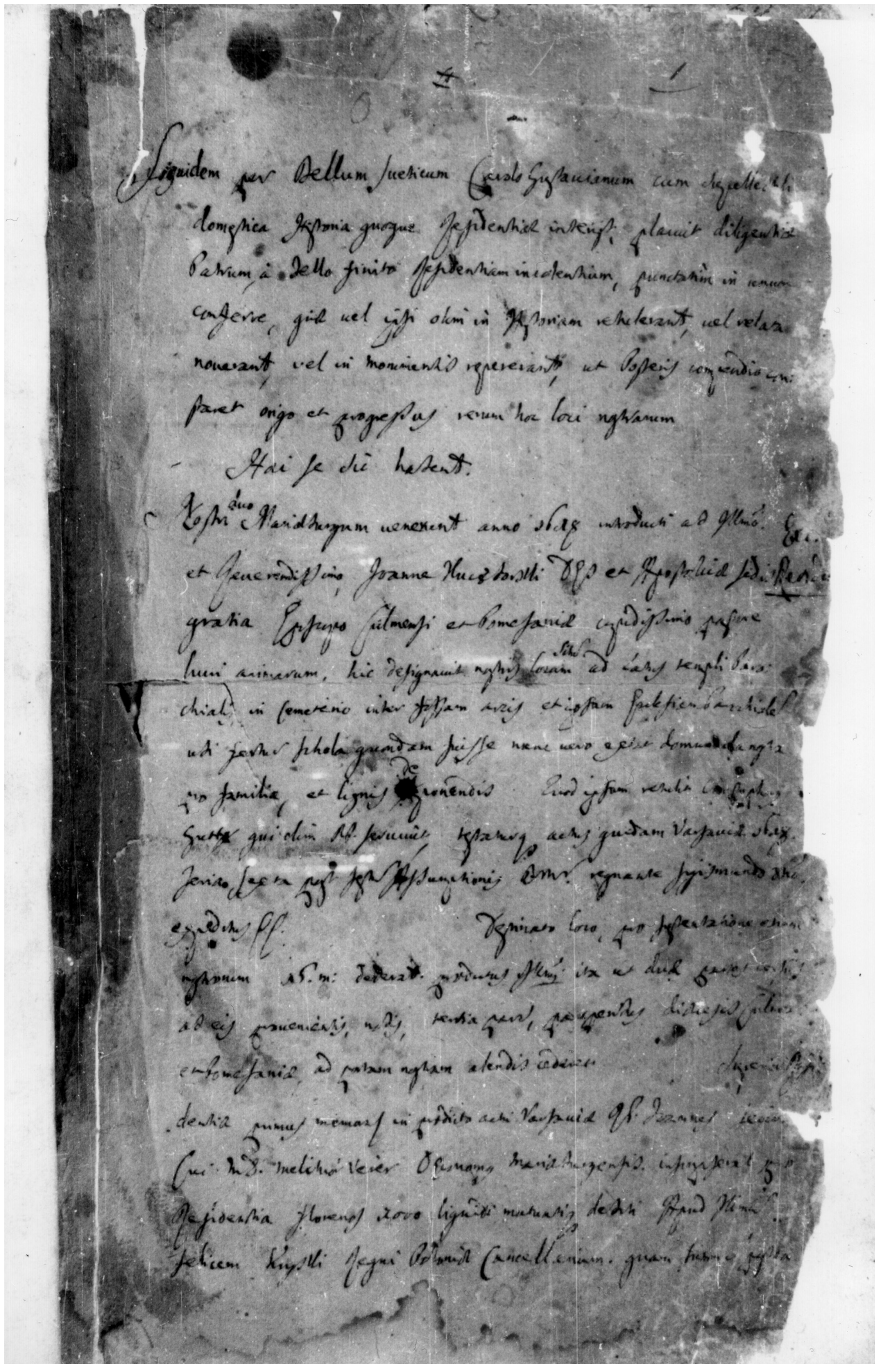
miejsz i rejonów, do których bez wątplenia zaliczały się Prusy Królewskie, *najlepszych, najbardziej wykształconych zakonników*. Zastosowano ją również w Malborku.

⁷⁴ ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol.43, [...] *ad initium anni 1619*, k.140.

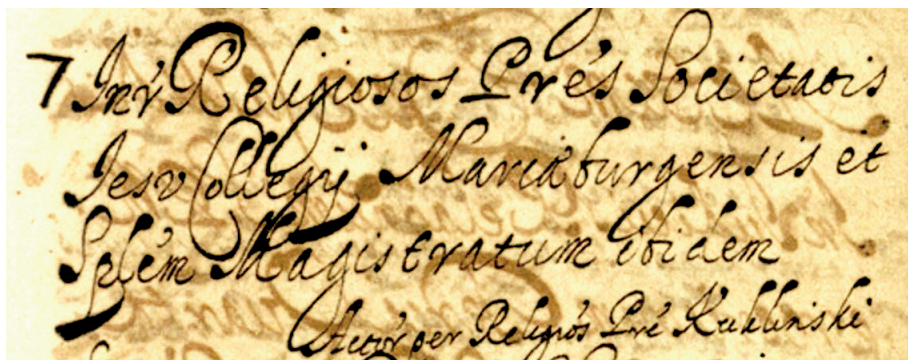
⁷⁵ Cristecus (Christecus) Teofil Bieczensis, vel. Crysteccus Theophilus, niem. Krystecki Gottlieb, pol. Krzystek vel. Krzyski Bogumił (ok. 1561 w Bieczu – 03.11.1622 w Krośnie) – do zakonu jezuitów wstąpił 21 maja 1586 roku w Wiedniu, studiował filozofię w Ołomuńcu, nowicjat ukończył w Pradze. Pracował w Austrii i Czechach, gdzie zdobył rozległe doświadczenie misyjne; kaznodzieja i rektor kolegium w Pradze, rektor w Krumlowie (Krumau) 1601, superior rezydencji w Kłáštor pod Znievom w dzisiejszej Słowacji, gdzie optował za otwarciem szkoły jezuitkiej, w której wykładano by w językach słowiańskich. Misjonarz w Chropinie na Morawach 1615–1616, w Polsce od końca 1616 roku (roku dyspozycyjnego 1617) w Krakowie. Autor panegiriku na cześć biskupa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego wydanego w czerwcu 1617 roku w Krakowie (*Divi tutelares dioecesis Cracoviensis, gratulantes ingressum in suam sedem Illmo Dno Martino Szyszkowski Episcopo Cracoviensi, Cracoviae*. Apud Andr. Petricovium 1617) – Lit.: F. Sierczyński, *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego*, Lwów 1828, cz. 1, s. 258; J. Brown, *Biblioteka pisarzy asystentów polskiej Towarzystwa Jezusowego: powiększona dwoma dodatkami, z których pierwszy zawiera polskie i rosyjskie tłumaczenia, drugi wydania pisarzy Towarzystwa Jezusowego do innych asystentów należących w Polsce i Rosji*, Poznań 1862, s. 144; K. Streicher, *Bibliografia Polska*, t. 14, Stolecie XV–XVIII, Kraków 1896, s. 209; A. Kroess, *Geschichte der Böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu*, t. 1, Wien 1910, s. 494, 533, 563, 671, 811, 822, 823, 844, 885; EWJ 2004, s. 103; N. Labancová, *Zum kroatischen Slavismus im Kreis der Societas Jesu auf dem Gebiet der heutigen Slowakei an der Wende des 16. zum 17. Jahrhundert*, [w:] *Slowakei und Kroatien Historische Parallelen und Beziehungen (bis zum Jahre 1780)*, red. V. Kucharska, S. Kuzmova, A. Mesiarkin Bratysława 2013, s. 370; W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013, s. 81, 83, 237; S. Kościelak, *Rezydencja jezuitów w Malborku...*, s. 89. J. Wielewicki, *Ks. Jana Wielewickiego T. J. Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1609 do r. 1619 (włącznie)*, *Scriptores Rerum Polonicarum*, Kraków 1889, t. 2, s. 185–186, 208; EWJ, s. 103.

⁷⁶ ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol.43, *Catalogus Brevis cum supplemento primi et secundi Provinciae Poloniae Anni 1620*, *Residentia Mariaeburgensis*, k. 151; J. Cordara, *Historiae Societatis Jesu*, Romae 1750, t. 6, cz. 1 – *Complectens res gestas sub Mutio Vitellescho*, s. 195; S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 250; A. Hamy, *Documents pour servir a l'histoire des domiciles de la Compagnie de Jésus dans le monde entier de 1540 a 1773*, Paris 1892, s. 41; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 3, s. 1190. Podobną strategię działania zastosowano np. w Bydgoszczy. W 1618 roku utworzono tam misję w której pracowało dwóch jezuitów, a rok później rezydencję podlegającą kolegium w Toruniu – E. Alabrudzińska, *Kolegium jezuita w Bydgoszczy w XVII i XVIII w.*, *Kronika Bydgoska*, t. XI (1989), Bydgoszcz 1991, s. 180.

⁷⁷ *Na Fundację także Collegium Malborskiego bardzo na tem tam miejscu potrzebnego, kędy resydentia od lat 5 albo 6 Patrum Soc. Iesu ad instantiam jest założona i pewnemi już do-*

Il. 8. Pierwsza strona kroniki jezuitów malborskich – Historia Residentiae Mariaburgensis Ab Anno 1647, mikrofilm w zbiorach Działu Historycznego Muzeum Zamkowego w Malborku, MZM/DW/80.

Il. 9. Karta z akt sądu królewskiego z pozwu jezuitów malborskich przeciwko miastu z 1651 r., gdzie rezydencja nazywana jest już kolegium. Jako adwokat pomocniczy występuje S. Kukliński – Archiwum Główne Akt Dawnych, ARS 19, Protokół sądu relacyjnego, k. 119.

czasu „potopu” szwedzkiego⁷⁸. Rozwój placówki malborskiej od samego początku wspomagał ówczesny oficjał pomezkański i proboszcz malborski Hermann Weiher (1552–1637)⁷⁹.

Z kroniki jezuitów malborskich wynika jednoznacznie, że rezydencja w mieście nad Nogatem postrzegana była jako placówka niezwykle trudna, ulokowana w nieprzyjnym, a wręcz wrogim otoczeniu protestanckim, przypominając pod tym względem domy ukraińskie⁸⁰. Od początku miała ona charakter misyjny⁸¹ i zasięg jej działania sięgał znacznie poza miasto Malbork, obejmując Wielkie i Małe Żuławy Malborskie, okolice Sztumu, Dzierżonia

chodzikiem pokrzepiona, leguię 10 000 florenów a zosobna 5000 florenów, żeby także, iako y w Toruniu tyle ubogich na każdy dzień raz ych karmiąc żywiły iako procent od tych 5000 florenów wyniesie – Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, C 8, k. 61 – za M. Józefczyk, *Kościół malborskie...*, s. 57.

⁷⁸ ARSI, Fundationes Provinciae Poloniae III, Pol. 73, Residentiae Mariaeburgensis Societatis Jesu, k. 114–114v., 138–138v; *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 9; S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 82.

⁷⁹ ARSI, Fundationes Provinciae Poloniae III, Pol. 73, Residentiae Mariaeburgensis Societatis Jesu, k. 115; H. Weiher pochodził z Brabancji w dzisiejszej Belgii, przypuszczalnie z rodu spokrewnionego z Wejherami pomorskimi. Funkcję proboszcza parafii św. Jana Chrzciciela w Malborku sprawował w latach 1605–1636, z przerwą w latach 1626–1629 spowodowaną okupacją szwedzką. Pozostawił zapis w testamencie dla jezuitów malborskich, których od początku aktywnie wspierał – W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjałatu pomezkańskiego w latach 1525–1821*, Elbląg 2009, t. 2, Słownik, s. 258–259; M. Józefczyk, *Kościół malborskie...*, s. 47–48.

⁸⁰ W Malborku, *zlewie różnych błędnowierstw* – *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 40; L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów...*, s. 47.

⁸¹ L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów...*, s. 40–41.

i pogranicze Prus Książęcych⁸². Stanisław Kukliński (1595–1679)⁸³, bez wątpienia najważniejszy jezuita malborski w omawianym okresie, pisał w 1652 r. w liście dołączonym do kroniki rezydencji malborskiej:

Towarzystwo jest w Malborku bardzo potrzebne dla całej diecezji pomezjańskiej, zarażonej różnymi odszczepieństwami [...]. W niej zaś bardzo mała liczba kapłanów diecezjalnych, że jeden ma dwie, trzy, niektórzy nawet cztery parafie. Z zakonów zaś jedno tylko Towarzystwo osiadłe w Malborku⁸⁴.

Brak własnej siedziby doskwierał obsadzie rezydencji przez pierwsze kilkadziesiąt lat. Pierwszy budynek подарowany jezuitom przez Zygmunta III spłonął, zapewne nieprzypadkowo, podczas okupacji szwedzkiej w roku 1628⁸⁵. Wojna i utrata własnej siedziby zahamowały rozwój placówki⁸⁶. Po powrocie jezuitów do Malborka w roku 1636 otrzymali oni w tymczasowe używanie niewielki budynek z 5 izbami należący do parafii i przyległy do fary, chociaż już wtedy zabiegali u króla Władysława IV o znajdującą się wewnątrz murów zamkowych i przyległą do kościoła NMP tzw. „kamieniczkę”⁸⁷. Miejsce na terenie zamku uważano za „podczas wrogości bezpieczniejsze; w mieście nie uniknęlibyśmy zawziętości błędnowierców”⁸⁸.

⁸² Katalog trzyletni z 1655 r. zaliczał rezydencję malborską w poczet placówek misyjnych prowincji polskiej. Misji takich było wówczas 11, z czego trzy w Prusach Królewskich, prowadzone przez placówki w Malborku, Chojnicach i Grudziądzu. Można tu jeszcze wspomnieć o nieco bardziej oddalonej rezydencji w Wałczu, położonej na pograniczu wielkopolsko-pomorskim, w której pracowało wielu jezuitów malborskich – zob. ARSI, Pol. 13, *Catalogus Provinciae Poloniae Anno 1655, Missiones Provinciae Poloniae Societatis Jesu*, k. 64–64v.

⁸³ L. Grzebień, *Kukliński Stanisław SJ*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 2004, t. 10, s. 165; *Kukliński Stanisław*, EWJ, s. 343; W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii...*, s. 249–250.

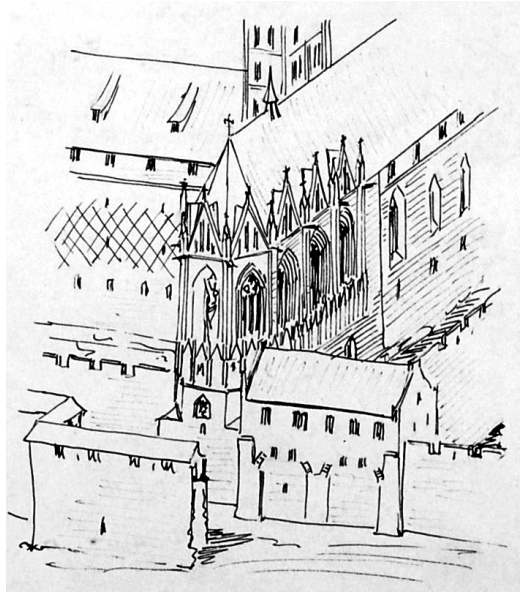
⁸⁴ *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 18.

⁸⁵ *Am 16. Jun. [1628 – R.P.] frühe vor Tage kam binnen Marienburg auff dem Kirchhoff an der Jesuiten Schulen ein ziemlich grosses Feuer aus, welches die Schule verzehrte und dahero auch die Sparren an der Kirch von grosser Hitz zu brennen beginneten, aber durch Fleiss der Bürgerschaft wiederumb geleschet ward* – zob. Israel Hoppe's *Burggrafen zu Elbing Geschichte des Ersten Schwedisch-Polnischen Krieges in Preussen, nebs Anhang*, wyd. M. Töppen, „Die Preussischen Geschichtschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts”, Leipzig 1887, Bd. 5, s. 253; M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, Malbork 2013, t. 2 – *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, s. 137.

⁸⁶ W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii od średniowiecza do 1945 roku*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 28.

⁸⁷ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 9, 15; A. Dobry, *Siedziba kolegium jezuitckiego na zamku w Malborku (XVII–XIX w.)*, [w:] *Jezuici w Malborku...*, s. 148–149.

⁸⁸ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 12.

Il. 10. Rekonstrukcja „kamieniczki” jezuickiej przy kościele NMP w Malborku, rys. C. Steinbrechta – źródło: A. Dobry, *Siedziba kolegium jezuickiego na zamku w Malborku (XVII–XIX w.)*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 155.

Il. 11. Kościół jezuicki w Kosielickach pod Malborkiem – fragment planu: *Malbork, Plan miasta i zamku, 1659*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1, *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, R. Czaja, z. 5, Malbork, Toruń 2002, plan nr 9.

Il. 12. Gerard Denhoff, ekonom malborski. W tle panorama zamku malborskiego w XVII od zachodu – źródło: *Zamek Malborski w twórczości artystów minionych stuleci*, Malbork 2003, nr 3, s. 26.

Na przeszkodzie przeniesienia się jezuitów do wnętrza twierdzy malborskiej stanął nieprzychylny jezuitom ekonom malborski, niezwykle wpływowy przyjaciel króla Władysława IV – kalwinista Gerard Denhoff (1589–1648)⁸⁹.

W tamtym okresie w rezydencji pracowało czterech lub pięciu jezuitów, w tym trzech kaznodziei (polskich i niemieckich) pracujących w kościele parafialnym i wygłaszających tam po trzy kazania w każdą niedzielę i święta. Liczba ta wzrosła wkrótce do 7 osób w roku 1644 i 8 latach następnych (zob. tabela 1).

Warunki pracy i bytowania jezuitów w Malborku po zakończeniu wojny o ujście Wisły były niezwykle trudne z powodu ciasnoty, braku własnej siedziby oraz świątyni:

⁸⁹ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 15; W. Czaplński, *Denhoff Gerard (1589-1648)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1939-1946, t. 5, s. 109-110.

Tabela 1. Liczebność obsady rezydencji malborskiej w latach 1618–1666

rok	Liczebność obsady	rok	Liczebność obsady	rok	Liczebność obsady
1618	2	1641	5	1656	7
1619	3	1642	5	1657–1659	Rezydencja nie funkcjonowała
1620	4	1643	5	1660	2
1621	5	1644	7	1661	4
1622	4	1645	8	1662	5
1623	4	1646	7	1663	5
1624	Brak danych	1647	6–8	1664	4
1625	4	1648	6	1665	5
1626	6	1649	7	1666	6
1627–1635	Rezydencja nie funkcjonowała	1650	7		
1636	2–3	1651	7		
1637	3–4	1652	Brak danych		
1638	5	1653	Brak danych		
1639	4	1654	8		
1640	4	1655	8		

Źródło: Obliczenia autora na podstawie ARSI, katalogi roczne i trzyletnie 1618–1666/67, *Dzieje malborskiej rezydencji...*

„Nie tylko pozostajemy w obcym domu należącym do parafii, z którego w każdym czasie możemy być usunięci, podobnie używania świątyni możemy być jako obcy pozbawieni, aż z powodu braku mieszkania i kościoła musielibyśmy wyjechać z Malborka”⁹⁰.

Próbowano wybrnąć z tej trudnej sytuacji, prosząc o pomoc sejmik prowincjonalny. W marcu 1638 sejmik generalny w Grudziądzu w instrukcji dla posłów na sejm walny wysunął prośbę o przyznanie środków pieniężnych na zakup gruntów dla rezydencji w Malborku i kolegium w Chojnicach⁹¹. Sejm przychylił się do tej prośby „iż patres Societatis Jesu w Malborgu [...] żadnej słusznej fundacyi nie mają, a ich tam bytność z wielkim chwały bożej pomnożeniem jest potrzebna” i pozwolił na zakup nieruchomości za kwotę 30 000 florenów dla każdej z placówek⁹².

⁹⁰ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 18.

⁹¹ *Inwentarz aktów sejmikowych Prus Królewskich (1600–1764)*, wyd. K. Górski, Toruń 1950, nr 637, s. 81.

⁹² *Pozwolenie Oycom Iezuitom Chojnickim y Malborskim, na kupno dóbr ziemskich*, [w:] *Prawa, konstytucje y Przywileie Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego do*

Il. 13. Kościół zamkowy NMP, po prawej stronie budynek rezydencji jezuickiej, 1891 r., *Marienburg Baujahr 1890*, il.41, Zbiory Działu Historycznego Muzeum Zamkowego w Malborku.

Ponieważ na skutek sprzeciwu luterańskiej rady miejskiej nie było możliwe nabycie nieruchomości wewnątrz murów miejskich, rezydencja nabyła za kwotę 1600 florenów ogród i dwa domy położone na wschodnim przedmieściu Malborka⁹³. Dobra te wyłączono z jurysdykcji miejskiej i nie płacono od nich czynszu⁹⁴.

W roku 1644 funkcję superiora rezydencji objął przybyły z kolegium w Łucku, stolicy województwa wołyńskiego, niezwykle doświadczony jezuita Stanisław Kukliński, który w Malborku pozostał przez kolejnych 9 lat (do roku 1653)⁹⁵. Misja Kuklińskiego w Malborku polegała na uporządkowaniu

wszystkich prowincji należących: na Walnych Seymiech Koronnych, od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347 uchwalone, VL, vol. 3, s. 969.

⁹³ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 23.

⁹⁴ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 25.

⁹⁵ Urodzony w roku 1595 na Mazowszu w powiecie płockim, studiował retorykę i logikę na Akademii Krakowskiej, do nowicjatu św. Szczepana wstąpił w Krakowie w roku 1616.

Pozwolenie Oycom Jezuitom Choynickim y Malborskim, na kupno dóbr ziemskich.

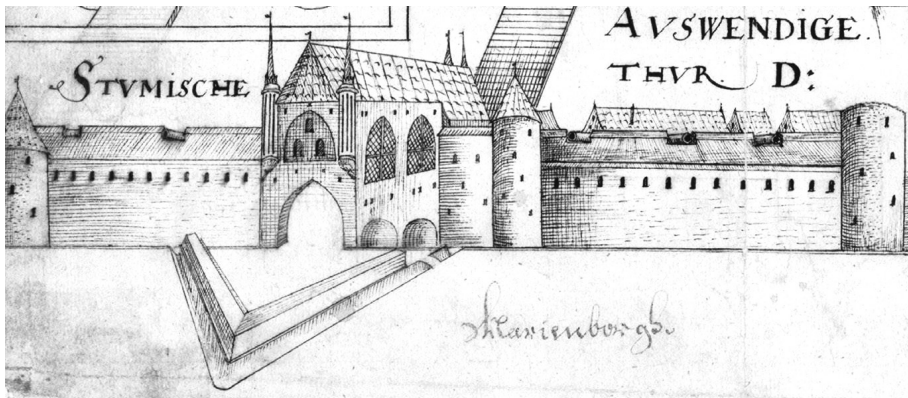
116. Iż *Patres Societatis Iesu* w Malborgu, y w Choynicach, żadney słuszney fundacyi nie mają, a ich tam bytność z wielkim chwały Bożej pomnożeniem jest potrzebna: powagę Seymu tego pozwalamy, aby Malborska rezydencya za trzydzieści tysięcy złotych Polskich, a Choynickie Collegium za trzydzieści tysięcy złotych, *salvo Reipub: onere*, skupić mogli. W czym *conscientiam* Sądu Ziemskiego, w których iurisdycyji pomienieni Oycowie kupować będą, *obligamus, ut attendant praevia revisione, ne emptioibus ejusmodi, ultra consensum praesentem, lex publica circumveniantur.*

Il. 14. Fragment konstytucji sejmowej zezwalającej jezuitom malborskim i chojnickim na zakup nieruchomości – *Pozwolenie Oycom Jezuitom Choynickim y Malborskim, na kupno dóbr ziemskich*, [w:] *Volumina Legum. Prawa, konstytucje y Przywileie Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego do wszystkich prowincji należących: na Walnych Seymiech Koronnych, od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347 uchwalone*, t. 3, Warszawa 1859.

pracy miejscowej rezydencji i przekształceniu jej w samodzielne kolegium⁹⁶. Trzeba pamiętać, że nieco wcześniej władze Prowincji Polskiej zakonu, wraz z wizytatorem i prowincjałem Fabrycym Banfi na czele, rozważały, z powodu rzekomego rozprzężenia dyscypliny zakonnej i obyczajów zakonników,

Działal w Kaliszu i Jarosławiu, ukończył następnie studia teologiczne u św. Piotra w Krakowie, w kolejnych latach 1634–1644 był profesorem teologii moralnej w Toruniu, Jarosławiu, Sandomierzu, Lwowie i Łucku. Przed przybyciem do Malborka, w roku 1642 przez rok był superiorem w Barze. Po 9-letnim pobycie w Malborku w latach 1653–1657 powrócił do Łucka, gdzie był rektorem i odbudowywał miejscowe kolegium ze zniszczeń poniesionych podczas wojen kozackich. Zwieńczeniem dzieła jego życia było rozpoczęcie budowy nowego budynku kolegium św. Piotra w Krakowie, gdzie w latach 1667–1670 był rektorem. W roku 1668 wysłano do Rzymu nowy projekt, a budowę gmachu *Collegium Trebicianum* przeprowadzono z fundacji biskupa Andrzeja Trzebieckiego w latach 1669–1677. Lit: ARSI, Pol. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 43, 44 – katalogi roczne i trzyletnie, Pol. 68 II, *Catalogus defunctorum* in Domo Probationis Cracoviensis, Kukliński Stanislaus P., 1679, k. 717 – nekrolog.; J.N. Bobrowicz (wyd.), *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 5, Lipsk 1840, s. 438–439; J. Brown, *Biblioteka pisarzyów assistencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego: powiększona dwoma dodatkami, z których pierwszy zawiera polskie i rosyjskie tłumaczenia, drugi wydania pisarzy Towarzystwa Jezusowego do innych assistencyi należących w Polsce i Rosyi*, Poznań 1862, s. 246; B. Natoński, *Kukliński Stanisław (1596–1679)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, t. 16, s. 118–119; EWJ 1996, s. 343; L. Grzebień, *Kukliński Stanisław*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Krzyszkowski-Lozay, Lublin 2004, s. 166; J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce*, t. 3, Kraków 2006, s. 227; W. Zawadzki, *Zakony w Pomezaniu...* s. 249–250.

⁹⁶ Zob.: list prowincjała Fabrycego Banfi do generała zakonu, Toruń, 31 lipca 1642 r. w sprawie utworzenia kolegium w Malborku – ARSI, Pol. 77 II, *Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae* I, 1605–1670, k. 307–308. Jak wynika z cytowanego powyżej fragmentu testamentu biskupa chełmińskiego Jana Kuczborskiego oraz z cytowanej w liście Banfięgo wzmiance o wcześniejszej korespondencji z generałem zakonu, plany powołania kolegium w Malborku sięgały 1624 roku. Na przeszkodzie temu projektowi stanął zapewne najazd Gustawa Adolfa na Prusy w 1626 r.

Il. 15. Kaplica Nadbramna Najświętszej Marii Panny przy Bramie Sztumskiej w Malborku, przyznana jezuitom malborskim przez Władysława IV w 1645 r. na podstawie sfalszowanego przywileju Zygmunta I Starego. Źródło: K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011, s. 336.

możliwość likwidacji rezydencji jezuickich w Malborku, Grudziądzu, Barze, Bydgoszczy i Wałczu⁹⁷. Działania Kuklińskiego w Malborku obejmowały: uzyskanie w użytkowanie własnej świątyni, najpierw kaplicy nadbramnej NMP, co się na jakiś czas udało, a po jej utracie kościoła zamkowego NMP wraz z kaplicą św. Anny i uzyskanie obszerniejszej siedziby dla rezydencji, ze względów bezpieczeństwa najlepiej wewnątrz murów twierdzy malborskiej.

To drugie zadanie udało mu się wykonać. W roku 1650 doprowadził również do formalnego powstania fundacji kolegium w Malborku⁹⁸, zatwierdzonej 18 lutego 1651 r. przez generała zakonu Franciszka Piccolominiego⁹⁹. Fundatorami byli: brat Stanisława, Paweł Bogusław Kukliński podstoli mielnicki i jego małżonka Elżbieta z Młodzianowskich, którzy w aktach ziemskich zakroczymskich zapisali na ten cel sumę 28 000 florenów¹⁰⁰. 7 listopada

⁹⁷ E. Alabrudzińska, *Kolegium jezuickie w Bydgoszczy w XVII i XVIII w.*, Kronika Bydgoska, t. XI (1989), Bydgoszcz 1991, s. 183.

⁹⁸ List Pawła Kuklińskiego do generała zakonu z prośbą o akceptację zamiaru fundacji kolegium w Malborku – ARSI, Pol. 77 II, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670, k. 413.

⁹⁹ ARSI, Fundationes Provinciae Poloniae III, Pol. 73, Donatio oblata Societati Mariaeburgensi a Paulo Boguslau Kukliński 1651, k. 157–158; B. Natoński, *Kukliński Stanisław...*, s. 119.

¹⁰⁰ ARSI, Fundationes Provinciae Poloniae III, Pol. 73, Inscriptio in Castro Zakrocimiensi per Paulum Boguslaum Kukliński 1651, k. 159–159v.; *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland”, 1907, nr 8, s. 96; *Ojciec Franciszek Piccolomini, wyrażenie na fundację Kolegium Malborskiego, zatwierdził sumę dwudziestu pięciu tysięcy, zapisaną przez mego rodzzonego brata – Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 18, 26; *Rewizja Ekonomii*

Il. 16. Kościół zamkowy NMP na Zamku Wysokim w Malborku z wystrojem gotyckim i barokowym, widok od wschodu i od zachodu, 1876 – źródło: *Johann Carl Schultz (1801–1873) znany i nieznan*. *Portret artysty na nowo odkryty*, katalog wystawy 7 sierpnia – 11 października 2009, red. J. Lijka, Malbork 2009, s. 475–476.

1652 roku Kukliński uzyskał od króla Jana Kazimierza pierwszy przywilej na kościół zamkowy NMP i kaplicę św. Anny¹⁰¹.

Fundacja kolegium nie doszła jednak do skutku z powodu nieprzekazania zapisanej sumy jezuitom do czasu najazdu Karola Gustawa na Rzeczpospolitą. Kukliński ponownie był superiorem w Malborku w latach 1663–1667. Przybył jeszcze raz w celu odnowienia rezydencji malborskiej po II wojnie szwedzkiej. Za pośrednictwem Karola Solla, spowiednika króla Jana Kazimierza, wystarał się ostatecznie o przekazanie jezuitom formalnie należącej do parafii malborskiej prepozytury zamkowej wraz z kaplicą św. Anny i wspomnianą „kamieniczką”¹⁰².

POCHODZENIE CZŁONKÓW OBSADY REZYDENCJI MALBORSKIEJ

Na podstawie danych z katalogów rocznych i trzyletnich z lat 1618–1666, ustalono, że w tym przedziale czasowym w Malborku pracowało 61 jezuitów.

Oprócz Malborka działali oni w 43 innych ośrodkach zakonnych, głównie na terenach Rzeczypospolitej, i w znacznie mniejszym stopniu za granicą. Najważniejszą placówką, z którą związani byli malborscy zakonnicy, było kolegium w Starych Szkotach pod Gdańskiem¹⁰³. Z kolegium gdańskim związanych było aż 34 jezuitów malborskich z tego okresu (55,7%), czyli ponad połowa. Nie jest to zaskoczeniem, albowiem od początku swojego istnienia dom malborski formalnie podporządkowany był kolegium Gdańskiemu, a do zadań rektora gdańskiego należała kontrola nad rezydencją malborską oraz przeprowadzanie w niej wizytacji¹⁰⁴. Był to też jezuicki dom zakonny położony w najmniejszym oddaleniu od Malborka¹⁰⁵. Z analizowanych katalogów rocznych i trzyletnich wynika, że niektórzy zakonnicy przybywa-

Malborskiej z r. 1711. Fundacja WW. oo. Societatis Jesu rezydencji malborskiej na zamku [w:] Źródła do dziejów ekonomii malborskiej, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1971, t. 5, s. 11.

¹⁰¹ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 26.

¹⁰² *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 37.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 250.

¹⁰⁵ Najbliżej Malborka leżały dwa domy jezuickie: w Gdańsku (oddalony około 60 km) i Grudziądzu (ok. 80 km). Do obydwu miast można było z Malborka podróżować rzekami Nogatem i Wisłą, podobnie z resztą jak do placówek w Toruniu (ok. 150 km) i Bydgoszczy (ok. 150 km). Do Braniewa można było dostać się wodą przez Nogat i Zalew Wiślany (ok. 75 km). Łądem trzeba było podróżować do nieco bardziej oddalonych Chojnic (ok. 110 km) i Wałcza (ok. 200 km).

Tabela 2. Pochodzenie jezuitów malborskich w latach 1618–1666

Lp.	Miejsce urodzenia	Malbork 1618–1666	Gdańsk 1619–1656
1	Wielkopolska i Kujawy	13 = 21,3%	23 = 22,5%
2	Prusy Królewskie	12 = 19,6%	22 = 21,5%
3	Małopolska	12 = 19,6%	18 = 17,6%
4	Ruś	12 = 19,6%	11 = 10,7%
5	Mazowsze	2 = 3,2%	11 = 10,7%
6	Podlasie	1 = 1,6%	-
7	Pomorze Zachodnie	1 = 1,6%	-
8	Niemcy	3 = 4,9%	7 = 6,8%
9	Śląsk	3 = 4,9%	2 = 1,9%
10	Austria	1 = 1,6%	2 = 1,9%
11	Czechy	1 = 1,6%	2 = 1,9%
12	Rosja	-	1 = 0,98%
13	Belgia	-	1 = 0,98%
14	Szwecja	-	1 = 0,98%
15	Inflanty	-	1 = 0,98%
	razem:	61 = 100%	102 = 100%

Źródło: ARSI, katalogi roczne i trzyletnie, obliczenia własne autora. Dane dla kolegium gdańskiego na podstawie: S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 62–63, tab. 5 i 6.

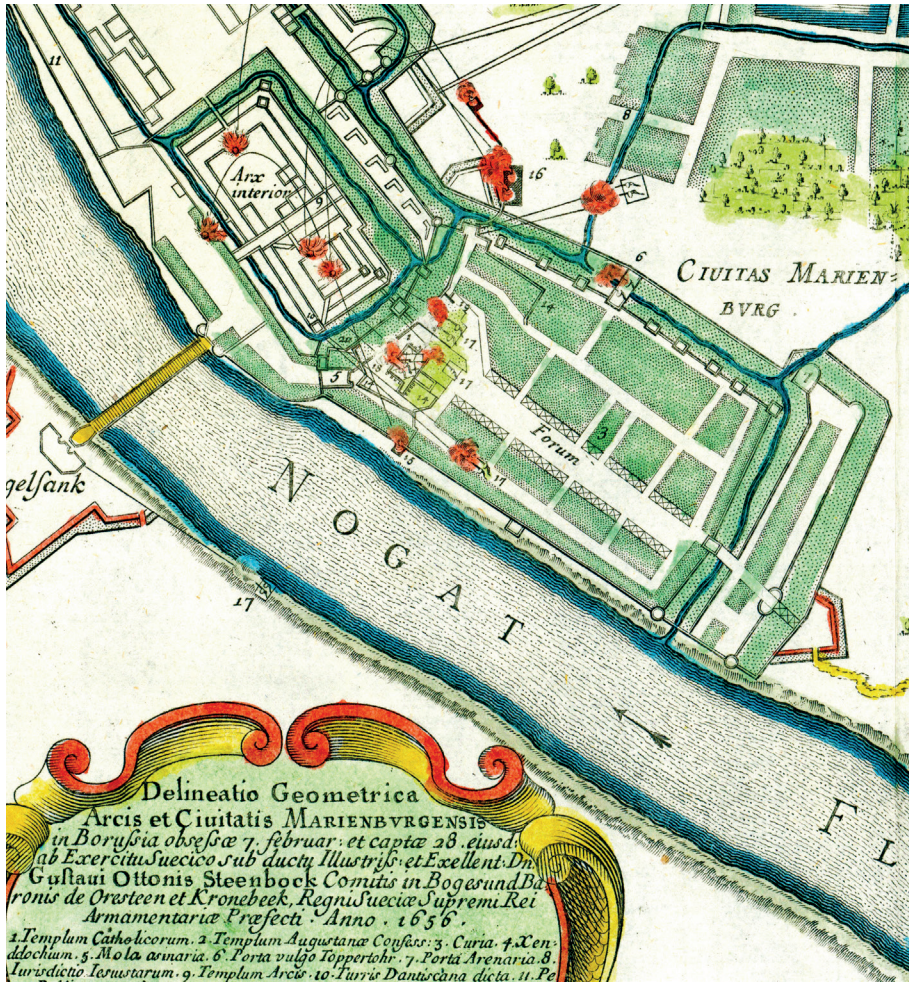
jący do Malborka z południa, najpierw przebywali w kolegium gdańskim, inni wyjeżdżali tam po pobycie w mieście nad Nogatem. Jezuici malborscy jako uchodźcy wojenni znajdowali schronienie w Gdańsku w okresach wojen szwedzkich 1626–1636 i 1656–1660¹⁰⁶. Ponadto na terenie Prus Królewskich jezuici malborscy związani byli z rezydencjami i kolegiami w Toruniu (20 osób), Bydgoszczy (8), Chojnicach (19), Grudziądzu (13), Braniewie (1) i misją w Gniewie¹⁰⁷. W sąsiadującej z Prusami Królewskimi Wielkopolsce najważniejszą rolę odgrywały duże kolegia w Poznaniu i Kaliszu, a także rezydencja o charakterze misyjnym (podobnie jak Malbork) w Wałczu na granicy polsko-pomorskiej. Odpowiednio przez placówki te w interesującym nas okresie przewinęło się 32, 34 i 9 jezuitów malborskich¹⁰⁸. 25 jezuitów malborskich (ok. 40%)¹⁰⁹ pochodziło z Prus i Wielkopolski (łącznie z Kuj-

¹⁰⁶ ARSI, *Historia et Annuae Litterae 1566–1642*, Pol. 66, *Supplementum Historiae Residentiae Mariaeburgensis Societatis*, k. 191; *Catalogus Triennalis 1636*, Pol. 10, *Catalogus Primus Residentia Mariaburgensis Anni 1636*, k. 55; *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 32.

¹⁰⁷ Gniew nad Wisłą, nieudana fundacja kolegium przez kanclerza wielkiego litewskiego Albrzycha Stanisława Radziwiłła, starostę gniewskiego.

¹⁰⁸ ARSI, katalogi roczne i trzyletnie, obliczenia własne autora.

¹⁰⁹ Zob. tab. 2.

Il. 17. Jurisdicção Jesuistarum (8) – działka jezuicka na wschodnich przedmieściach miasta Malborka – fragment planu zamku, miasta i fortyfikacji autorstwa Erika Dahlberga, Norymberga 1696, w zbiorach Działu Historycznego Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DH/1369.

wami). Zarówno Prusacy jak i Wielkopolanie charakteryzowali się świetną lub bardzo dobrą znajomością języka niemieckiego, co było atutem raczej niezbędnym do pracy w Malborku i na Żuławach¹¹⁰.

¹¹⁰ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku...*, s. 60–61. W regule zakonu zapisano: „Ku większemu zjednoczeniu tych, którzy in Societate żywoć wiodą i ku większej pomocy tych, u których mieszają, każdy niech się uczy języka tey krainy, w której przebywa” – *Reguły Societatis Jesu*, Sandomierz 1696, s. 30. O znaczeniu znajomości języków narodowych w pracy misyjnej jezuitów pisał niedawno L. Grzebień – zob.: L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów...*, s. 47–51.

Z ośrodkiem krakowskim, zarówno domem profesów przy kościele św. Barbary jak, nowicjatem przy kościołach św. św. Szczepana i Macieja oraz erygowanym w roku 1621 kolegium przy kościele św. Piotra związanych było w różnych okresach aż 58 spośród 61 pierwszych zakonników malborskich (95%). 53 z nich właśnie w Krakowie wstąpiło do zakonu (por. tabela 3).

Tabela 3. Nowicjaty, w których członkowie obsady rezydencji malborskiej z lat 1618–1666 wstępowali do zakonu

Lp.	Nowicjat	Liczba jezuitów	Procent
1	Kraków	53	86,8%
2	Wilno	3	4,9%
3	Inflanty (Ryga)	2	3,2%
4	Czechy	2	3,2%
5	Austria (Wiedeń)	1	1,6%
6	Suma:	61	100%

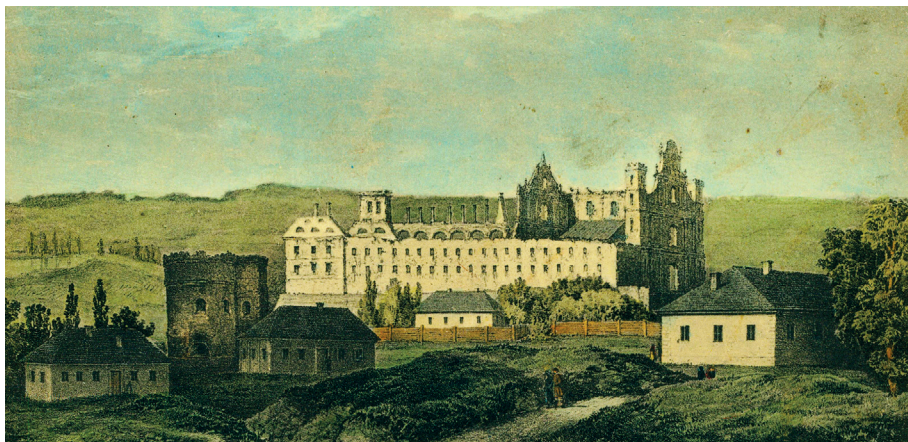
Źródło: ARSI, katalogi roczne i trzyletnie, obliczenia własne autora.

Jest to zrozumiałe, ponieważ mieścił się tam jedyny po podziale prowincji na polską i litewską nowicjat, przeniesiony do Krakowa w 1585 r. z Braniewa¹¹¹. Przed 1608 r. nowicjaty dla litewskiej części prowincji polskiej istniały też w Rydze, a potem w Wilnie. Do zakonu wstąpiło tam łącznie 5 jezuitów malborskich (zob. tab. 3). 12 spośród pierwszych jezuitów malborskich urodzonych było w Małopolsce i tyłuż na Rusi, co razem stanowi ok. 39% pierwszej obsady. Początkowo, przed utworzeniem domów na Podolu i Wołyniu oraz kijowszczyźnie, również z Krakowa wyruszali oni często na misje wędrowne na te obszary.

Na podstawie zestawionych w tabeli 2 danych ustalono, że 79% jezuitów obsady rezydencji malborskiej pochodziło z Prus Królewskich, Wielkopolski, Małopolski i Rusi, a ok. 13% z poza granic Rzeczypospolitej (Austrii, Niemiec, Czech i Śląska) i jedynie 3 osoby (ok. 4%) z innych rejonów państwa (Mazowsza i Podlasia). Nie było wśród jezuitów malborskich osób urodzonych w Wielkim Księstwie Litewskim czy Inflantach¹¹².

¹¹¹ S. Kościelak, *Rezydencja jezuitów w Malborku...*, s. 74–75.

¹¹² Określenie pochodzenia poszczególnych jezuitów na podstawie katalogów trzyletnich, gdzie zamieszczano takie dane, przysparza niekiedy trudności. Np. osoby pochodzące z Podkarpacia i określane mianem *Submontanus* raz nazywano Małopolanami (*Minor Polonus*), innym razem Rusinami (*Roxolanus/Ruthenus*). Osoby pochodzące ze Śląska określano jako *Silesius* albo *Germanus*. Pod określeniem *Pruthenus* kryć się mogła np. osoba pochodzenia

Il. 18. Ruiny kolegium jezuickiego w Ostrogu, rys. Napoleon Orda. Źródło: N. Orda, *Album widoków historycznych Polski poświęcony rodakom*, Warszawa 1873–1883, seria 1, nr 25 (domena publiczna).

Większość zakonników przybywających do Malborka z południowo-wschodnich obszarów Rzeczypospolitej docierała tutaj albo bezpośrednio z Małopolski z województw: krakowskiego, sandomierskiego, lubelskiego, z Rusi (Ukrainy) z województw: ruskiego, wołyńskiego, podolskiego, bracławskiego i czernihowskiego, albo z innych placówek na obszarze Prus Królewskich. Pracowali oni w misjach, rezydencjach i kolegiach w: Krakowie (58), Lublinie (20), Sandomierzu (23) i Rakowie (1) oraz w Jarosławiu (23), Lwowie (22), Łucku (17), Ostrogu (14), Kamieńcu Podolskim (6), Barze (5), Faustowie (4), Winnicy (8), Krośnie (5), Nowogrodzie Siewierskim (4) i na Podolu (2), a także w Przemyślu (3), Perejasławiu (2) i Ksawerowie (5)¹¹³.

W tym miejscu należy podać kilka przykładów niezwyklej mobilności jezuitów. Np. kaznodzieja polski w rezydencji malborskiej Adam Pobiedziński (1590–1647)¹¹⁴ przebywał w Malborku w roku sprawozdawczym 1641/1642¹¹⁵, po czym w drugiej połowie roku 1642 widzimy go w składzie kolegium w Kamieńcu Podolskim¹¹⁶, a następnie na początku roku 1643/1644 w kolegium

niemieckiego z któregoś z miast w Prusach Królewskich lub urodzony tam i mieszkający potomek polskiej rodziny szlacheckiej. Jezuita Josue Bruno wg wczesnych katalogów urodzony w Lęborku na Pomorzu, w późniejszym okresie swojego życia działający głównie w Prusach Królewskich (Grudziądz, Malbork, Gdańsk), wspominany jest jako *Pruthenus etc.*

¹¹³ ARSI, katalogi roczne i trzyletnie, obliczenia własne autora.

¹¹⁴ *Pobiedziński Adam*, EWJ, s. 518.

¹¹⁵ ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol. 44, *Catalogus Provinciae Poloniae 1641/1642*, k. 30v.

¹¹⁶ ARSI, *Catalogus Triennalis*, Pol. 11, *Catalogus Provinciae Poloniae 1642*, k. 37.

w Gdańsku¹¹⁷. Podobnie koadiutor Stanisław Russocius (1596–1671)¹¹⁸ na początku roku 1638 przebywał w kolegium w Ksawerowie (obecnie wieś Ксаверієв в Україні), w drugiej połowie roku pracował w Malborku, a już w roku następnym był z powrotem w Ksawerowie¹¹⁹. Dwie najpotężniejsze twierdze Rzeczypospolitej, Malbork i Kamieniec Podolski dzieli lądowa odległość 1066 km (ok. 800 km w linii prostej), a Kamieniec i Gdańsk około 1200 km. Inny jezuita malborski Josue Bruno (1580–1647)¹²⁰ w okresie 16 lat pomiędzy 1606 a 1622 rokiem przebywał kolejno w 14 różnych miejscach pomiędzy Gdańskiem a obozem wojskowym pod Chocimiem nad Dniestrem¹²¹. Podane przykłady, stanowiące regułę jeśli chodzi o jezuitów-misjonarzy, obrazują jak dalekie, ciężkie i niebezpieczne podróże odbywali oni w trakcie swojej pracy.

Praca na terenach kresowych była szczególnie ciężka i przebiegała zazwyczaj w niezwykle trudnych warunkach, a pracujący tutaj misjonarze ryzykowali często własnym życiem, mając do czynienia z różnymi bezpośrednimi zagrożeniami, to znaczy z najazdami tatarskimi, tureckimi czy buntami kozackimi lub zwykłymi rabusiami¹²². Tragicznym przykładem jest przypadek domu w Barze na Podolu, gdzie rabusie w 1642 r. zamordowali czterech członków obsady tamtejszej rezydencji jezuitów¹²³. Wielu jezuitów padło też ofiarą Kozaków po wybuchu powstania Chmielnickiego, między innymi ex-malborski jezuita-misjonarz Seweryn Chomętowski (1596–1648)¹²⁴ został okrutnie zamordowany w Nowogrodzie Siewierskim w 1648 r.¹²⁵ Praca na Wołyniu i Podolu miała charakter misyjny wśród miejscowej ludności pra-

¹¹⁷ ARSI, Catalogus Brevis, Pol. 44, Catalogus Provinciae Poloniae 1641/1642, k. 49.

¹¹⁸ EWJ, s. 856.

¹¹⁹ ARSI, Catalogus Brevis, Pol.44, Catalogus Personarum Provinciae Poloniae Societatis Jesu Anni 1638, k. 10.

¹²⁰ *Bruno Josue*, EWJ, s. 70.

¹²¹ W Krakowie, Poznaniu, Lwowie, Jarosławiu, ponownie w Poznaniu, w Gdańsku, jeszcze raz w Poznaniu, w Sandomierzu, w Toruniu, w Poznaniu, w Toruniu, w Krakowie, na misji na Podolu, w obozie pod Chocimiem i na koniec w Kaliszu.

¹²² Zob.: ARSI, Pol.51 I, Historia Poloniae, 1603–1617, *Annuae literae Societatis Jesu Provinciae Poloniae, Anni 1610, Collegium Camenecense*, k. 224–225v; A. Zagórski, *Życie religijne na Podolu w epoce wczesnonowożytnej*, Piotrkowskie Zeszyty Historyczne, t. 6, 2004, s. 105–106.

¹²³ Śmierć ponieśli wówczas, zamordowani przez “opryszków” w drodze powrotnej z misji do Szarogrodu: superior rezydencji i wojskowy misjonarz obozowy Stanisław Brodowski oraz ojciec Krzysztof Czarnostawski, Kasper Wojnicz i koadiutor Jan Domagalski – ARSI, Pol. 77 II, *Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I*, 1605–1670, k. 296, 297–298.

¹²⁴ *Chomentowski (Chomętowski) Seweryn*, EWJ, s. 93.

¹²⁵ ARSI, Pol. 53, *Historia Poloniae, Collegium Novogodense Anno 1649*, k. 5v.

Il. 19. Domy jezuickie na południu i południowym wschodzie Rzeczypospolitej. Mapa: „Podział administracyjny Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 1619 r.,” Wikimedia Commons https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Podzia%C5%82_administracyjny_I_RP.png, na podstawie: „Ilustrowany Atlas Historii Polski”, wyd. Demart, Warszawa 2006, dostęp 04.08.2017.

woślawnej bądź duszpasterski pośród oddziałów stacjonującego na Ukrainie wojska kwarcianego¹²⁶. Trud pracy na ziemiach województw ukraińskich znakomicie charakteryzuje zapis w kronice kolegium w Kamieńcu Podolskim:

Jeżeli która kraina, potrzebuje pracy naszej, to ta, dla niesłuchanej swawoli szlachty i żołnierza i dla przewrotnego życia mieszkańców Rusinów i Ormian, a chociaż są bardzo zepsuci, dadzą jednak coś z sobą zrobić i poprawić ich można poświęceniem i pracą. Drugie to Indyje¹²⁷.

W kolegiach we Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Barze, Łucku itp. otaczano między innymi opieką ludzi wykupionych lub uwolnionych przez oddziały armii koronnej z jasyru tatarskiego, wśród których zwykle znajdowało się wiele dzieci¹²⁸. Szczególną rolę na Kresach odgrywało kolegium w Kamieńcu Podolskim, będące najbardziej na południowy wschód wysuniętą placów-

¹²⁶ L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów...*, s. 43, 47.

¹²⁷ S. Załęski, *Jezuici w Kamieńcu Podolskim*, Przegląd Powszechny, R. 21, t. 84, październik, listopad, grudzień 1904, s. 257.

¹²⁸ M. Bednarz, *Jezuici a religijność polska 1564–1964*, [w:] *Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 20, 1964, s. 219; M. Wagner, *Fundacje magnackie na rzecz uwolnienia jeńców wojennych w końcu XVII wieku*, [w:] *Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2011, s. s. 384–395

Il. 20. Kolegium jezuickie w Winnicy. Rys. Napoleon Orda. Źródło: N. Orda, *Album widoków historycznych Polski poświęcony rodakom*, Warszawa 1873–1883, seria 1, nr 50 (domena publiczna).

ką zakonną na terenie Rzeczypospolitej¹²⁹. Kolegium to było najważniejszą placówką o charakterze misyjnym w Prowincji Polskiej. Podlegały mu początkowo między innymi stacje misyjne w Barze i Winnicy, które w drugim ćwierćwieczu XVII wieku przekształcono w niezależne kolegia¹³⁰.

Również jezuici, zarówno pochodzący z Niemiec, jak i pochodzenia niemieckiego z Prus i Pomorza, przybywali na studia i do pracy na kresy południowo wschodnie. Pojawiają się oni w roli kaznodziejów niemieckich w dużych kolegiach jezuickich zlokalizowanych w dużych ośrodkach miejskich, np. Krakowie, Lwowie czy Jarosławiu¹³¹.

Jeżeli chodzi o cudzoziemców, było ich w omawianym czasie w składzie rezydencji niewiele, bo zaledwie 8 (13%). Pochodzili z Czech, Śląska, Austrii i Niemiec. Pomimo małej liczebności ich obecność w Prusach Królewskich była istotna ze względu na znajomość języka niemieckiego. Pełnili oni funkcję kaznodziejów niemieckich.

¹²⁹ A. Zagórski, *Życie religijne na Podolu...*, s. 105.

¹³⁰ A. Zagórski, *Życie religijne na Podolu w epoce wczesnonowoczesnej*, *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*, 2004, z. 6, s. 106–108.

¹³¹ Np. Niemcy Jan Scheier, Jan Weisse czy Prusacy lub Pomorzanie niemieckiego pochodzenia, jak Josue Bruno, Jakub Biderman, Krzysztof Bosuel, Michał Ekkel i inni.

DZIAŁALNOŚĆ JEZUITÓW MALBORSKICH POZA MALBORKIEM

Zgodnie z *Konstytucjami Towarzystwa Jezusowego* zakres jego działań wchodziło również prowadzenie misji na dworach magnackich w charakterze kapelanów nadwornych, kaznodziei, spowiedników i prywatnych nauczycieli (*missio aulica*)¹³². Spośród omawianych zakonników malborskich niektórzy związani byli z dworami pańskimi, przede wszystkim kresowymi, gdzie istniały największe fortuny magnackie i gdzie w omawianym okresie dochodziło do wielu nowych fundacji placówek jezuickich¹³³. Funkcja kapelana nadwornego dawała możliwość bezpośredniego kontaktu z głównymi decydentami życia publicznego, co z kolei w oczywisty sposób otwierało przed przedstawicielami zakonu drogę do uzyskania wymiernych korzyści o różnorodnym charakterze¹³⁴.

Dla jezuitów związanych z Malborkiem a pracujących na Kresach, najważniejsze były kontakty z dworami trzech fundatorek oraz dobrodziejek kolegiów w Jarosławiu i Ostrogu¹³⁵. Zofia z Odrowążów, córka ostatniej Piastówny mazowieckiej, była fundatorką kolegium w Jarosławiu¹³⁶. Po jej rychłej śmierci patronat nad tą placówką kontynuowała Anna z Kostków Ostrogska (1575–1635), córka jej i Jana Kostki ze Sztemberku (1529–1581), wojewody sandomierskiego, podskarbiego ziem pruskich oraz starosty malborskiego. Ostrogska, która po przedwczesnej śmierci męża do końca życia pozostawała w stanie wdowim, była obiektem szczególnej troski sfer kato-

¹³² „[...] Niesienie posługi duchowej osobom wysoko postawionym, sprawującym funkcje publiczne (czy to świeccy, jak książęta, magnaci, wysocy urzędnicy, sędziowie, czy duchowni, na przykład prałaci), oraz ludziom wybitniejszym w nauce i cieszącym się większą powagą, należy uważać za sprawę większej wagi ze względu na [...] powszechne dobro” – *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków–Warszawa 2001, s. 219; D. Kuźma, *Jezuici – misja dworska...*, s. 71, 74–75.

¹³³ Kamieniec Podolski, Ostrog, Winnica, Bar, Ksawerów, Owrucz, Perejasław, Kijów, Czernihów, Nowogród Siewierski etc.

¹³⁴ A. Mariani, *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką*, Rocznik Lituanistyczny, 2015, nr 1, s. 37–38.

¹³⁵ L. Gruntowska, *Dzieje rodu książąt Ostrogskich w świetle „Herbarza” Kaspra Niesieckiego*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica 77, 2003, s. 28.

¹³⁶ K. Gottfried, *Jezuici w Jarosławiu*, Jarosław 1933; D. Kłosek-Kozłowska, *O lokalizacji i kształtowaniu zespołu jezuickiego w Jarosławiu w 2 poł. XVI i 1 poł. XVII wieku. W świetle przemian struktury przestrzennej miasta i mecenatu właścicieli*, Roczniki Humanistyczne. Historia sztuki. Zeszyt specjalny. Prace ofiarowane Jerzemu Paszendzie SJ z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin, 2002, t. 50, z. 4, s. 157–181; S. Cieślak, *Stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej...*, s. 76; L. Grzebień, *Znaczenie jezuitów...*, 2010, s. 37.

Il. 21. Portret Anny z Kostków ks. Ostrogskiej, 1 poł. XVII w., malarz nieznan, Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsetich, Zbiory sztuki, <http://www.muzeum-jaroslaw.pl/sztuka.php>, dostęp 04.08.2017.

lickich zabiegających o jej patronat. Szczególną opieką otaczała kolegium jezuickie w Jarosławiu, gdzie kształcili się również jej dwaj synowie-katolicy: książe Adam Konstanty i Janusz Ostrogscy¹³⁷.

W 1609 r. ufundowała bursę dla ubogich uczniów miejscowego kolegium jezuickiego i dopomogła w restauracji kościoła Św. Jana, wyposażając go w obraz św. Ignacego w srebrnej ramie i sprzęty liturgiczne. Niezależnie od stałych sum na utrzymanie i oświetlenie kościoła, powiększyła uposażenie jezuitów o wieś i dwa folwarki. Wreszcie w r. 1629 oddała im kościół Matki Boskiej Bolesnej „na polu”, słynący z cudownego obrazu. Utrzymywała stale na swoim dworze dwóch kapelanów z grona jezuitów. Jednym z nich był pochodzący z Wiszni na Rusi Czerwonej Jan Wisnensis (1581–1640)¹³⁸, który w rezydencji w Malborku przebywał w roku najazdu Gustawa Adolfa na Prusy i brał osobisty udział w walkach obronnych zamku w lipcu 1626 roku¹³⁹. Wisnensis był zaprawionym w bojach i doświadczonym jezuitą kresowym, przez lata związanym z kolegium jarosławskim, jak również z domami we

¹³⁷ L. Gruntowska, *Dzieje rodu książąt...*, s. 5, 7, 25; A.J. Baranowski, *Rezydencje rodów książęcych na Wołyniu*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 27, 2008, s. 32.

¹³⁸ W katalogach trzyletnich był on czasami mylnie określany jako Mazowszanin z miejscowości Wiszna i mylony z jezuitą Janem Wiskowiczem, który działał w prowincji litewskiej i nigdy nie pracował w Malborku.

¹³⁹ Zob. *Relacja o wzięciu zamku malborskiego r. 1626 die 18 Julii, od księdza Jana Vismensis S. J. opisana*, „Przyjaciel Ludu”, r. 8, t. 2, 1842, str. 39–40

Lwowie, Barze, Kamieńcu Podolskim, Perejasławiu i Nowogrodzie Siewierskim. Będąc rektorem kolegium kamienieckiego¹⁴⁰ 15 października 1621 roku uroczystą oracją witał w tamtejszej twierdzy powracającego z wiktorii chocimskiej królewicza Władysława Zygmunta, a dnia następnego celebrował uroczystą mszę podczas pogrzebów żołnierzy i oficerów zmarłych lub poległych pod Chocimiem¹⁴¹. Odbył się wówczas pierwszy pochówek hetmana Jana Karola Chodkiewicza, którego ciało złożono tymczasowo w katedrze w Kamieńcu¹⁴². Hetman był zięciem księżnej Anny Ostrogskiej, mężem jej córki Anny Alojzy (1600–1654)¹⁴³, również gorliwej katoliczki i patronki jezuitów, która w 1624 r. ufundowała w Ostrogu kościół i kolegium jezuickie oraz konwikt dla ubogiej młodzieży szlacheckiej¹⁴⁴. Jan Wisnensis w latach 1634–1635 był spowiednikiem księżnej Anny z Kostków Ostrogskiej, aż do jej śmierci w październiku roku 1635¹⁴⁵.

Z postacią Anny z Kostków Ostrogskiej związany jest również incydent prywatnej wojny prowadzonej na Rusi przez starostę leżajskiego Łukasza Opalińskiego ze Stanisławem „Diabłem” Stadnickim z Łańcuta w latach 1607–1610, który został zabity przez sługę księżnej¹⁴⁶. Pozostała po nim wdowa Anna z domu Ziemięcka, która wniosła mu w posagu dobra na Śląsku, oraz trzech synowie i córka Felicjana¹⁴⁷. Dzieci Stadnickiego prowadziły między sobą wojnę o spadek po ojcu. W sprawie tej istotną rolę odgrywały również kwestie religijne, albowiem Stanisław Stadnicki był kalwinistą, drugi małżonek wdowy po nim, pułkownik lisowczyków Ludwik Poniatowski

¹⁴⁰ Wicerektor i rektor kolegium kamienieckiego w latach 1620–1622 – ARSI, *Catalogus Brevis*, Pol. 43, 1620, k. 149; *Catalogus Brevis*, Pol. 43, 1621, k. 161v.; *Catalogus Triennalis*, Pol. 8, 1622, k. 243.

¹⁴¹ ARSI, Pol. 77 I, *Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae* I, 1605–1670, List Jana Visnensis do generała zakonu, Kamieniec 20 grudnia 1621 r., k. 66.

¹⁴² S. Załęski, *Jezuici w Kamieńcu Podolskim...*, s. 266.

¹⁴³ L. Gruntowska, *Dzieje rodu książąt...*, s. 26–28.

¹⁴⁴ [...] *proszę uniżenie, abym modlitwą WM wsparta być mogła, jakobym dalsze żądze swe, y usługi Zakonowi temu wykonała* – ARSI, Pol. 77 I, *Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae* I, 1605–1670, List Anny Alojzy z Ostrogskich Chodkiewiczowej do generała zakonu w sprawie przyjęcia fundacji kolegium w Ostrogu, 3 grudnia 1627 r., k. 136.; ARSI, Pol. 51 II, *Annuae Provinciae Poloniae inclusive ab anno 1615, usque ad annum 1650 exclusive*, k. 265.

¹⁴⁵ A.J. Baranowski, *Rezydencje rodów książęcych na Wołyniu*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 27, 2008, s. 32.

¹⁴⁶ R. Sękowski, *Nielatwe sąsiedztwo. Szkice i wypisy źródłowe z dziejów stosunków sąsiedzkich na pograniczu śląsko-polskim w XVI i XVII wieku*, *Studia i teksty źródłowe z dziejów księstw opolskiego i raciborskiego*, nr 2, Opole 2012, s. 68.

¹⁴⁷ R. Sękowski, *Nielatwe sąsiedztwo...*, s. 68.

arianinem, a córka Felicjana nawróciła się w późniejszym okresie za sprawą jezuitów na katolicyzm. Felicjana była dziedziczką licznych dóbr zapisanych jej przez ojca, z czym nie chcieli pogodzić się jej bracia. Porwana przez nich w 1619 r. była więziona w Łańcucie¹⁴⁸. Po sześciu latach udało jej się uciec w porozumieniu z innym lisowczykiem Piotrem Cieciszowskim, za którego wyszła za mąż, ale z którym również później prowadziła zbrojny konflikt, między innymi we Lwowie¹⁴⁹. W tym czasie na scenie zmagają pojawili się jezuita, w tym późniejszy superior rezydencji malborskiej (1651), pochodzący z Ziemi Chełmińskiej Tomasz Elżanowski (1592–1656)¹⁵⁰. Pracował on wcześniej między innymi w ośrodkach w województwach ruskich we Lwowie, Jarosławiu, Kamieńcu Podolskim, Winnicy i Faustowie zdobywając tam duże doświadczenie misyjne¹⁵¹. W okresie od 1636 do 1645 r. Elżanowski przebywał na misji na Śląsku¹⁵² w prowincji czeskiej jezuitów zaangażowany w sprawę rodu Stadnickich. Jego zadaniem było uzyskanie dla zakonu zapisu majątku Felicjany ze Stadnickich Cieciszowskiej w Ziemięcicach, gdzie ta ostatnia rezydowała od roku 1635 aż do śmierci w roku 1642¹⁵³. W roku 1651 był superiorem rezydencji w Malborku¹⁵⁴, gdzie miał najprawdopodobniej

¹⁴⁸ R. Sękowski, *Nielatwe sąsiedztwo...*, s. 70.

¹⁴⁹ Zob. protestacja Piotra Cieciszowskiego przeciwko Felicjanie Stadnickiej złożona w sądzie grodzkim we Lwowie 5 stycznia 1633 r. – ARSI, Pol. 77 I, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670, k. 183–186.

¹⁵⁰ R. Sękowski, *Nielatwe sąsiedztwo...*, s. 76; P. Czaplewski, *Elżanowski Tomasz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6/3, z. 28, Kraków 1948, s. 241; R. Darowski, *Życie i działalność filozoficzna Tomasza Elżanowskiego SJ (1590–1656)*, *Studia Philosophiae Christianae* 15/2, 1979, 52–56; *Elżanowski Tomasz*, EWJ, s. 147.

¹⁵¹ Wicerektor i rektor oraz kaznodzieja w Kamieńcu Podolskim 1631–1633, kaznodzieja w Faustowie 1633, misjonarz i konsultor w Winnicy 1633–1634 – ARSI, Pol. 43, *Catalogus Brevis* 1631/1632, k. 236v.; *Catalogus Brevis* 1632/1633, k. 255v., *Catalogus Triennalis* 1633, k. 195., *Catalogus Brevis* 1633/1634, k. 271v.; S. Załęski, *Jezuici w Polsce...*, t. 2, s. 111–112. We Lwowie w roku 1630 przyczynił się do powstania unii kościelnej z Ormianami i był tam „znany powszechnie i szanowany”. Elżanowski zapisał się w historii jako pisarz religijny, teolog, filozof, „ważna osoba świata nauki i wybitny kaznodzieja” – S. Kościelak, *Jezuici w trzech wielkich miastach pruskich w XVI–XVIII w.*, „*Hereditas Monasteriorum*”, vol. 3, 2013, s. 164–165.

¹⁵² *In missione Silesitica an. 10* – ARSI, Pol. 11, *Catalogus Triennalis* 1645, k. 140v.

¹⁵³ ARSI, Pol. 77 I, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670, List Felicjany ze Żmigrodu Stadnickiej do generała zakonu w sprawie przekazania jej majątku do dyspozycji generała zakonu, Ziemięcice, 1 stycznia 1632 r., k. 180; tamże: list jezuita Mikołaja Łęczyckiego (1574–1653) do generała zakonu informujący o woli F. Stadnickiej przekazania kolegium krakowskiemu swoich dóbr, Kraków, 10 września 1642, k. 312.

¹⁵⁴ *Superior Mariaeburgi an. 1* – ARSI, *Catalogus Triennalis*, Pol. 12, *Catalogus Provinciae Poloniae Anno 1651*, *Catalogus Primus Collegii Calissiensis Anno 1651*, s. 179.

za zadanie zająć się kwestiami pozyskania dla jezuitów kościoła zamkowego NMP oraz przygotowywaną wówczas fundacją w tym mieście kolegium jezuickiego, wspierając swym ogromnym doświadczeniem Stanisława Kukulńskiego. Być może planowano objęcie przez niego funkcji rektora nowo powstającego kolegium.

Kolejny jezuita malborski Stanisław Krzymuski (1597–1663)¹⁵⁵ związany był z magnackimi rodami Zborowskich i Czartoryskich. Jako wychowawca jedynego syna pułkownika Aleksandra Zborowskiego (zm. 1637), słynnego z czasów wojen moskiewskich¹⁵⁶, doprowadził podczas pobytu w Rzymie do wstąpienia młodego dziedzica do zakonu jezuitów¹⁵⁷. Ostatecznie po śmierci ojca, Adam Aleksander Zborowski (1608–1652)¹⁵⁸, jako ostatni z tej linii rodu przekazał całą ojcowiznę kolegiom jezuickim we Lwowie i św. Piotra w Krakowie¹⁵⁹.

Następnie po rocznym pobycie w rezydencji w Barze na Podolu, Krzymuski w latach 1638–1640 był misjonarzem dworskim księcia na Klewaniu¹⁶⁰, kasztelana wołyńskiego Mikołaja Jerzego Czartoryskiego¹⁶¹, a później w latach 1647–1655 jego syna Michała Jerzego, wychowanka jezuitów i dobroczyńcy domów w Łucku oraz Kamieńcu Podolskim. Z innych jezuitów malborskich pracujących na dworach magnackich wymienić należy dwóch Małopolan: superiora malborskiego Walentego Sofroniusza (1600–1667), który w młodości pracował jako misjonarz w diecezji krakowskiej u boku biskupa sufragana krakowskiego Tomasza Oborskiego¹⁶², a także Adama Pobiedzińskiego (1590–1647), misjonarza dworskiego arcybiskupa lwowskiego Stanisława Grochowskiego¹⁶³. Wspomniany już jezuita braniewski Jan

¹⁵⁵ *Krzymuski Stanisław*, EWJ, s. 338.

¹⁵⁶ M. Ujma, *Świętość i zmierzch kariery rodziny Zborowskich w XVI–XVII w.*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu...*, s. 205–206.

¹⁵⁷ *Moralem praelegit privatim Capitaneo Międzyrzecensi* – ARSI, Pol. 11, Catalogus Triennialis 1645, k. 131.

¹⁵⁸ *Zborowski Adam Aleksander*, EWJ, s. 789.

¹⁵⁹ K. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza*, Lipsk 1845, t. 10, s. 134–135.

¹⁶⁰ A. J. Baranowski, *Rezydencje rodów książęcych...*, s. 38.

¹⁶¹ *Clevani in Missione A'n. 3* – ARSI, Pol. 11, Catalogus Triennialis 1645, k. 131; ARSI, Pol. 77 II, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670, k. 269.

¹⁶² *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 27, 32, 38–40, 282; M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii...*, t. 1, s. 139 przyp. 478; W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii...*, s. 82, 84, 266.

¹⁶³ EWJ

Il. 22. Kościół i kolegium pw. św. Piotra w Krakowie – z Wawelu na kościół św. Piotra, aut. Wisłocki, Adam (1888–1943), Biblioteka Cyfrowa Polona, sygn. F.60614/II (domena publiczna).

Aust był pod koniec życia kapelanem nadwornym wojewody chełmińskiego Melchiora Wejhera¹⁶⁴. Z kolei Stanisław Kukliński przebywał w 1639 r. na dworze spodziewającego się rychłej śmierci swojego krewniaka, kasztelana lubelskiego Stefana Dobrogosta Grzybowskiego¹⁶⁵. Wreszcie pochodzący z Saksonii Jan Weisse (1578–1657) był w latach 1641–1643 misjonarzem dworskim współfundatora rezydencji malborskiej wojewody chełmińskiego Melchiora Wejhera (1573–1643)¹⁶⁶. Ponadto podczas „Potopu” szwedzkiego dwóch spośród przebywających na wygnaniu członków obsady rezydencji malborskiej znalazło czasowe schronienie na dworach dostojników. Uchodźca z Czech Jan Gasparides był w latach 1658–1660 misjonarzem dworskim

¹⁶⁴ List wojewody Melchiora Wejhera do generała zakonu z prośbą o wyznaczenie Jana Austa na jego kapelana – ARSI, Pol. 77 I, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670, k. 232.

¹⁶⁵ ARSI, Pol. 77 I, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670, k. 263–263v., 265.

¹⁶⁶ ARSI, Catalogus Brevis 1642, Pol.11, k. 10 (katalog roczny zamieszczony na początku katalogu trzyletniego).

podkanclerzego koronnego Bogusława Leszczyńskiego¹⁶⁷. Natomiast Wojciech Kobierzycki (1604–1671)¹⁶⁸ był w latach 1656–1658 misjonarzem dworskim ówczesnego podkomorzego chełmińskiego i sekretarza królewskiego Jana Ignacego Bąkowskiego¹⁶⁹.

Wśród obsady rezydencji malborskiej znajdowało się kilku jezuitów, którzy przed przybyciem do Malborka zdobyli doświadczenie wojenne jako kapelani wojskowi na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej¹⁷⁰. Niemiec z Lęborka Jozue Bruno do zakonu wstąpił w roku 1604 w Krakowie. Z kolegium św. Piotra działał jako misjonarz wędrowny i kaznodzieja polski oraz niemiecki na misji Podolu¹⁷¹. W okresie wojny z Turkami i kłęski pod Cecorą Bruno schronił się w Krakowie, aby już w roku 1621 uczestniczyć w wyprawie chocimskiej. Był wówczas kapelanem piechoty „niemieckiej” w pułku królewicza Władysława Zygmunta, w którym służyły regimenty cudzoziemskie z Prus Królewskich: Jana Weihera, wojewody chełmińskiego oraz braci Gerarda i Ernesta Denhoffów¹⁷². W Prusach Królewskich i Malborku był po raz pierwszy krótko przed najazdem szwedzkim w 1626 r.¹⁷³ Po zajęciu Malborka schronił się w Grudziądzu, gdzie był superiorem rezydencji¹⁷⁴. W latach 1631–1632 był z kolegium w Grudziądzu kapelanem wojskowym w regimencie pieszym pułkownika Jakuba Butlera¹⁷⁵ i uczestniczył

¹⁶⁷ ARSI, Catalogus Brevis, Pol.44, Catalogus Personarum Provinciae Poloniae Anni 1657/58, k. 166v.

¹⁶⁸ *Kobierzycki Wojciech*, EWJ, s. 287.

¹⁶⁹ S. Kościelak, *Skład osobowy...*, s. 66; W herbarzach Kobierzycki figuruje omyłkowo jako dworzanin podkomorzego chełmińskiego (nie chełmińskiego) Mikołaja Daniłowicza.

¹⁷⁰ W kwestii kapelanów wojskowych zob. np.: Karol Łopatecki, *Cuius regio eius religio w wojskach Rzeczypospolitej? Kwestia wolności głoszenia wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010, s. 37–50, tenże, *Nabożeństwa wojskowe w Rzeczypospolitej szlacheckiej: zarys organizacyjny-prawny*, [w:] *Rzeczypospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 521–539.

¹⁷¹ M. Bednarz, *Jezuici a religijność polska (1564–1964)*, *Nasza Przeszość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 20, 1964, s. 198.

¹⁷² M. Bednarz, *Jezuici a religijność polska...*, s. 198.

¹⁷³ *Dzieje rezydencji...*, s. 9.

¹⁷⁴ ARSI, Pol. 43, Catalogus Brevis 1630/1631, k. 229.

¹⁷⁵ Jakub (James) Butler (w Polsce też Putler, Puttler lub Buthler) z rodu Butlerów z Ormond w Irlandii, z bocznej linii wicehrabiów Mountgarret. Brał udział w kampanii moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618. We wrześniu 1619 r. otrzymał zgodę króla angielskiego Jakuba I (oraz list żelazny) na werbowanie w Irlandii żołnierzy dla króla polskiego. W 1621 r. wraz z angielskim katolikiem Arthurem Astonem Młodszym

wraz z nim po stronie cesarskiej w walkach wojny trzydziestoletniej w Niemczech¹⁷⁶. Jednostka Butlera na wezwanie króla Władysława IV przybyła wiosną 163 r. z Niemiec pod Smoleńsk¹⁷⁷. Po zakończeniu kampanii smoleńskiej Jozue Bruno powrócił do Prus Królewskich, gdzie w latach 1636–1638, przy aktywnym wsparciu nowego biskupa chełmińskiego Jana Lipskiego¹⁷⁸, jako superior rezydencji malborskiej brał udział w powojennej odbudowie diecezji

i zwerbowanymi przez nich oddziałami, przybyli do Polski i zostali skierowani do Inflant, gdzie służyli pod komendą hetmana Krzysztofa Radziwiłła. Na sejmie walnym w Warszawie w marcu 1623 był jednym z dowódców rzucających zdobyte szwedzkie sztandary do stóp Zygmunta III. W uznaniu zasług w 1625 r. otrzymał jako kapitan królewski w lenno ziemie we włości berezańskiej w woj. smoleńskim, których jednak najprawdopodobniej nigdy nie objął. Jesienią tegoż roku w szeregach armii koronnej pod dowództwem hetmana Stanisława Koniecpolskiego, na czele własnego liczącego 400 dragonów oddziału, brał udział w tłumieniu Powstania kozackiego Żmajły na Ukrainie. Z Ukrainy przybył do Prus Królewskich i stacjonował w Elblągu. W lipcu 1626 r. dostał się do niewoli szwedzkiej pod Braniewem i był przez jakiś czas więziony w twierdzy malborskiej i w Elblągu. Po wydostaniu się z niewoli brał udział w wojnie o ujście Wisły 1626–1629, walcząc pod Hammersztynem, Gniewem, Brodnicą, Grudziądzem, Nowem, Ostródą itd. Dowodził obroną Głowy Gdańskiej, podczas której szturmowi odniósł poważne rany krol szwedzki Gustaw Adolf. Jeszcze w trakcie działań wojennych, sejm 1627 r. przyznał mu za wybitne zasługi wojskowe indygenat polski. W 1630 r. rozpoczął zaciągi dla armii cesarskiej i brał udział w działaniach Wojny 30-letniej 1631–1633. Następnie na wezwanie Władysława IV przybył z regimentami swoimi i swoich krewnych pod Smoleńsk (poległ tam Teobald Butler z Roscrea), gdzie walczył do 1635 r. Następnie ponownie na służbie cesarskiej w Hiszpanii (Generalfeldwachtmeister armii cesarskiej), gdzie najprawdopodobniej poległ – zob. min. T. Carve, *Itinerarium R. D. Thomae Carve Tipperariensis, Sacellani majoris in fortissima juxta et nobilissima legione strenuissimi Colonelli D. W. Devereux*, Mainz, 1640, s. 368–369; J. Sobieski, *Diariusz ekspedycyjnej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618*, opr. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2010; D. Worthington, *British and Irish Experiences and Impressions of Central Europe, c. 1560–1688*, London, New York 2012, s. 95; W. Borowy, *Anglicy, Szkoci i Irlandczycy w wojsku polskim za Zygmunta III*, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej*, red. H. Barycz, J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 301; A.A. Majewski, *Liczebność polowej armii polsko-litewsko-kozackiej podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 45 (2008), s. 5–12; K. Łopatecki, „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 465, 473, 539; P. Gawron, *Wojska zaciągu cudzoziemskiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w latach 1609–1618*, [w:] *W hetmańskim trudzie. Księga pamiątkowa lu czci Profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim, 2017, s. 86–87, 89–90, 94.

¹⁷⁶ L. Załęski, *Jezuici w Polsce...*, t. 2, s. 455, 546.

¹⁷⁷ D. Worthington, *British and Irish Experiences...*, s. 96

¹⁷⁸ H.E. Wyczawski, *Lipski Jan h. Łada*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, t. 17/3, z. 74, s. 422–424.

pomezkańskiej¹⁷⁹. W okresie wojny polsko-rosyjskiej 1632–1635 jako kaznodzieja niemiecki i kapelan piechoty niemieckiej z kolegium poznańskiego służył również był misjonarz w Malborku, Saksończyk z Halle, ojciec Jan Weisse (1578–1657)¹⁸⁰.

Przed przybyciem do Malborka misjonarzem wojskowym w armii koronnej na Ukrainie był też Małopolanin Baltazar Bieniaszewicz (1578–1644)¹⁸¹. Z kroniki jezuitów kamienieckich wiemy, że w 1609 r., najpewniej tylko w towarzystwie socjusza misji, „puścił się na Ukrainę, między Dniestrem a Dnieprem na 80 mil długą, 40 mil szeroką, głównie dla niesienia pomocy duchownej stannicom wojska kwarcianego i dworom szlacheckim”¹⁸². Wywodzący się ze szlachty mazowieckiej Stanisław Kukliński, podczas najazdu tatarskiego na Polskę w roku 1624 brał czynny udział w obronie folwarku Pawłosioło pod Jarosławiem (obecnie Pawłosiów) i został tam ciężko ranny, cudem unikając śmierci¹⁸³. Wspominany już Jan Wisnensis oraz Adam Pobiedziński w 1626 r. brali udział w dwudniowej obronie twierdzy malborskiej¹⁸⁴. Trzydzieści lat później podczas oblężenia zamku malborskiego przez Szwedów wśród obrońców znajdowała się cała obsada rezydencji pełniąc rolę kapelanów wojskowych, która po kapitulacji schroniła się w Gdańsku. O korzyści dla obrońców z przebywania jezuitów w murach twierdzy pisał po wojnie Stanisław Kukliński,

¹⁷⁹ Józefczyk, *Z dziejów religijnych w Pomezanii w XVII wieku. Synteza dziejów*, t. 1, Malbork 2012, s. 56, 58, 59, 137, przyp. 162.

¹⁸⁰ *Missio ad castra germanica* – Catalogus Brevis, Pol. 43, Catalogus Personarum Provinciae Poloniae Anni 1632, k. 249v.; Catalogus Triennalis, Pol 9, Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Poloniae Anni 1633, k. 168v.; Catalogus Brevis, Pol. 43, Catalogus Personarum Provinciae Poloniae Societatis Jesu 1633, k. 263v.

¹⁸¹ W Malborku pracował w trudnych latach po pierwszej wojnie szwedzkiej 1638–1642 – Catalogus Brevis, Pol.44, Catalogus Personarum Provinciae Poloniae Societatis Jesu Anni 1638, k. 10; Catalogus Brevis, Pol.44, k. 14; Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Poloniae Anni 1639, Pol. 10, Catalogus Primus Residentiae Mariaburgensis, k. 129; Catalogus Triennalis, Pol. 11, Catalogus secundus Residentiae Mariaeburgensis 1642, s. 51.

¹⁸² ARSL, *Annuae literae Societatis Jesu Provinciae Poloniae, Anni 1610, Collegium Camenecense. Missio in Ukrainam*, k. 226v.; S. Załęski, *Jezuici w Kamieńcu Podolskim...*, s. 256–257; A. Zagórski, *Życie religijne na Podolu...*, s. 106–107.

¹⁸³ *Stanislaum Kukliński vulnerarunt et pro mortus spoliatum reliquerunt* – Ks. Jana Wielewickiego T.J. *dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1620 do r. 1629 (włącznie)*, t.4, wyd. W. Chotkowski, [w:] „Scriptores Rerum Polonicarum”, Kraków 1899, t. 17, s. 170; W czerwcu 1624 roku kosz tatarski znajdował się pod Medyką, niedaleko Przemyśla i Jarosławia.

¹⁸⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, s. 1190.

czyniąc aluzję do zdrady luterańskich mieszczan malborskich w obliczu najazdu szwedzkiego:

Pomoże zamkowi a nawet Rzeczypospolitej posiadanie takich mieszkańców, którzy i sami są wierni i innych w wierze słowem i przykładem utrzymują, twierdzy samej silniejszym uzbrojeniem, ofiarami mówię i modlitwami bronią¹⁸⁵.

ZAKOŃCZENIE

Dwa główne kierunki, skąd przybywali pracujący w malborskiej rezydencji jezuici to: Prusy Królewskie i Wielkopolska oraz województwa południowo-wschodnie Rzeczypospolitej, tzn. województwa małopolskie i ruskie. Prusacy i Wielkopolanie znali lepiej miejscowe realia i oprócz języka polskiego operowali również językiem niemieckim, część z nich pochodziła z rodzin o rodowodzie niemieckim. Jezuici z południa mieli rozległe doświadczenie misyjne nieraz zdobyte na Kresach w ekstremalnych warunkach, co bez wątpienia ułatwiało im pracę po przybyciu do Prus Królewskich. W rezydencji malborskiej pełnili oni funkcje kaznodziejów polskich, a Prusacy i Niemcy kaznodziejów niemieckich.

Z kroniki rezydencji malborskiej wynika jednoznacznie, że Malbork był postrzegany jako placówka niezwykle trudna, ulokowana w nieprzyjaznym, a wręcz wrogim otoczeniu protestanckim. Stąd obecność w pierwszym okresie zakonników o długim stażu oraz osób, które możemy określić mianem „jezuitów frontowych” o szerokim doświadczeniu misyjnym za granicą i w województwach ruskich, jak też kapelanów wojskowych biorących bezpośredni udział w walkach z Turkami, Tatarami, Rosjanami, Szwedami lub na frontach wojny trzydziestoletniej w Niemczech.

Wśród jezuitów pracujących w Malborku w latach 1618–1666 było niewielu cudzoziemców, zaledwie 8 (13%). W przeważającej większości (87%) pracowali tutaj zakonnicy pochodzący z przeróżnych zakątków Rzeczypospolitej. Ludzie ci stanowili mieszaną rodowitych mieszkańców Prus Królewskich o różnym pochodzeniu etnicznym oraz Wielkopolan, Małopolan, Rusinów i Mazowszan. Odmienne pochodzenie wywodzone od miejsca zamieszkania i związek z konkretnym terytorium stanowiły podstawę samoidentyfikacji „narodowej”. Poprzez intensywne i bezpośrednie kontakty z miejscowymi, przybyli z daleka jezuici wnosili do otaczającego ich spo-

¹⁸⁵ *Dzieje malborskiej rezydencji...*, s. 11.

łączeństwa Prus Królewskich wszechstronność i różnorodność kulturową a także etniczną przyniesioną z innych regionów Rzeczypospolitej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- ARSI, Pol. 8, Catalogus Triennalis 1611.
- ARSI, Pol. 8, Catalogus Triennalis, P. Catalogus Missionis Mariaeburgensis A. 1619.
- ARSI, Pol. 10, Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Poloniae Anni 1639, Catalogus Primus Residentiae Mariaburgensis.
- ARSI, Pol. 11, Catalogus Triennalis, Catalogus Provinciae Poloniae 1642, Catalogus secundus Residentiae Mariaeburgensis.
- ARSI, Pol. 11, Catalogus Brevis 1642 (katalog roczny zamieszczony przed katalogiem trzyletnim).
- ARSI, Pol. 12, Catalogus Triennalis, Catalogus Provinciae Poloniae Anno 1651, Catalogus Primus Collegii Calissiensis Anno 1651.
- ARSI, Pol. 13, Catalogus Provinciae Poloniae Anno 1655, Missiones Provinciae Poloniae Societatis Jesu.
- ARSI, Pol. 43, Catalogus Brevis, Missio Gedanensis.
- ARSI, Pol. 43, Catalogus Brevis, Catalogus personarum provinciae poloniae anno 1618, In Missione Mariaeburgensi.
- ARSI, Pol. 43, Catalogus Brevis, Catalogus Brevis cum supplemento primi et secundi Provinciae Poloniae Anni 1620, Residentia Mariaeburgensis.
- ARSI, Pol. 43, Catalogus Brevis, Catalogus Brevis Provinciae Poloniae cum supplemento primi et secundi Roman missus ad initium anni 1621.
- ARSI, Pol. 44, Catalogus Brevis, Catalogus Personarum Provinciae Poloniae Societatis Jesu Anni 1638.
- ARSI, Pol. 44, Catalogus Brevis, Catalogus Provinciae Poloniae 1641/1642.
- ARSI, Pol. 44, Catalogus Brevis, Catalogus Personarum Provinciae Poloniae Anni 1657/58.
- ARSI, Pol. 51 I, Annuae Provinciae Poloniae inclusive ab anno 1615, usque ad annum 1650 exclusive.
- ARSI, Pol. 51 I, Historia Poloniae, 1603–1617, Annuae literae Societatis Jesu Provinciae Poloniae, Anni 1610, Collegium Camenecense.
- ARSI, Pol. 53, Historia Poloniae 1648–1671, Mariaeburgensis Residentia
- ARSI, Pol. 53, Historia Poloniae, Collegium Novogodense Anno 1649.
- ARSI, Pol. 66, Historia et Annuae Poloniae 1566–1642, Provinciae Poloniae. Supplementum Historiae Residentiae Mariaeburgensis Societatis.
- ARSI, Pol. 68 II, Catalogus defunctorum in Domo Probationis Cracoviensis, Kukliński Stanislaus P., 1679.
- ARSI, Pol. 73, Foundationes Provinciae Poloniae III, Residentiae Mariaeburgensis Societatis Jesu.
- ARSI, Pol. 73, Foundationes Provinciae Poloniae III, Donatio oblata Societati Mariaeburgensi a Paulo Boguslawo Kukliński 1651.

ARSI, Pol. 77 I, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670.

ARSI, Pol. 77 II, Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae I, 1605–1670.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Deklaracja konstytucyj, de restitutione Patrum Societatis Jesu y Panien do Klasztoru Gdańskiego – Volumina Legum. Prawa, konstytucje y Przywileie Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego do wszystkich prowincji należących: na Walnych Seymiech Koronnych, od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347 uchwalone, t. 3, s. 12.

Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744. Z rękopisu H 11 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie przełożył biskup Julian Wojtkowski, Olsztyn 2013.

Inwentarz aktów sejmikowych Prus Królewskich (1600–1764), wyd. K. Górski, Toruń 1950.

Israel Hoppe's Burggrafen zu Elbing Geschichte des Ersten Schwedisch-Polnischen Krieges in Preussen, nebs Anhang, wyd. M. Töppen, „Die Preussischen Geschichtschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts”, Bd. 5, Leipzig 1887.

Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację, Kraków–Warszawa 2001.

Pozwolenie Oycom Iezuitom Choynickim y Malborskim, na kupno dóbr ziemskich, [w:] *Volumina Legum. Prawa, konstytucje y Przywileie Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego do wszystkich prowincji należących: na Walnych Seymiech Koronnych, od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347 uchwalone*, t. 3, Warszawa 1735.

Relacya o wzięciu zamku malborskiego r. 1626 die 18 Julii, od księdza Jana Visnensi S. J. opisaną, „Przyjaciół Ludu”, r. 8, t. 2, 1842, str. 39–40.

Reguły Societatis Jesu, Sandomierz 1696.

Rewizja Ekonomii Malborskiej z r. 1711. Fundacyja WW. oo. Societatis Jesu rezydencji malborskiej na zamku [w:] *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1971, t. 5, s. 11.

Wielewicki J., *Ks. Jana Wielewickiego T. J. Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1609 do r. 1619 (włącznie)*, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 2, Kraków 1889.

Wielewicki J., *Ks. Jana Wielewickiego T. J. dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1620 do r. 1629 (włącznie)*, t. 4, wyd. W. Chotkowski, [w:] „*Scriptores Rerum Polonicarum*”, t. 17, Kraków 1899

OPRACOWANIA

Alabrudzińska E., *Kolegium jezuickie w Bydgoszczy w XVII i XVIII w.*, „*Kronika Bydgoska*”, Bydgoszcz 1991, t. 11, s. 179–194.

Archemczyk S., *Malbork miastem obrad sejmików generalnych Prus Królewskich*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 61–82.

Archemczyk S., *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526–1772*, Olsztyn 2016.

Archemczyk S., *Województwo malborskie*, [w:] *Ziemia Malborska – zręby zapomnianej tożsamości*, Malbork 2014, s. 15–38.

- Augustyniak U., *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008.
- Bednarz M., *Jezuici a religijność polska 1564–1964*, [w:] „Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 1964, t. 20, s. 149–224.
- Brown J., *Biblioteka pisarzy asystency polskiej Towarzystwa Jezusowego: powiększona dwoma dodatkami, z których pierwszy zawiera polskie i rosyjskie tłumaczenia, drugi wydania pisarzy Towarzystwa Jezusowego do innych asystency należących w Polsce i Rosyi*, Poznań 1862.
- Butryn B., *Nowożytne formy upamiętnienia zmarłych w Malborku (od XVI do schyłku XVIII wieku)*, [w:] *Ziemia Malborska – zręby zapomnianej tożsamości*, Malbork 2014, s. 103–123.
- Ciara S., *Wejher Melchior herbu własnego albo Skarżyna (1574–1643)*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, t. 4, s. 430–431.
- Cieślak S., *Stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej oraz życie religijne króla Stefana Batorego*, [w:] *Antonio Possevino SJ (1533–1611). Życie i dzieło na tle epoki*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 73–110.
- Cordara J., *Historiae Societatis Jesu*, t. 6, cz. 1, Romae 1750.
- Czapliński W., *Denhoff Gerard (1589–1648)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1939–1946, t. 5, s. 109–110.
- Darowski R., *Życie i działalność filozoficzna Tomasza Elżanowskiego SJ (1590–1656)*, *Studia Philosophiae Christianae* 15/2, 1979, 51–83.
- Dobry A., *Siedziba kolegium jezuickiego na zamku w Malborku (XVII–XIX w.)*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezkańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 147–160.
- Encyklopedia Wiedzy o Jezuitach na Ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, opr. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004.
- Estreicher K., *Bibliografia Polska*, t. 14, Stolecie XV–XVIII, Kraków 1896.
- Gawron P., *Wojska zaciągu cudzoziemskiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w latach 1609–1618*, [w:] *W hetmańskim trudzie. Księga pamiątkowa lu czci Profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim, 2017, s. 61–96.
- Grzebień L., *Kukliński Stanisław*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, Krzyszkowski-Lozay, Lublin 2004, s. 166.
- Grzebień L., *Znaczenie jezuitów w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII w.*, *Studia Bobolanum*, t. 3, 2010, s. 37–54.
- Hamy A., *Documents pour servir a l'histoire des domiciles de la Compagnie de Jésus dans le monde entier de 1540 a 1773*, Paris 1892.
- Hochleitner J., *Elbląg w czasach pierwszych predykantów (na tle pruskiego życia społeczno – politycznego dwudziestych lat XVI stulecia)*, *Rocznik Elbląski*, t. 16, 1998, s. 15–28.
- Hochleitner J., *Jezuici na dawnych ziemiach pruskich w XVI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Warmii*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezkańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 103–120.
- Józefczyk M., *Kościół malborski w I połowie XVII wieku*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezkańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 47–58.

- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, Malbork 2012, t. 1, *Synteza dziejów*.
- Kąkolewski I., *Niemcy*, [w:] *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 81–98.
- Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland”, 1907, nr 8, s. 94–97.00
- Kizik E., *Mennonici*, [w:] *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 215–234.
- Kopiczko A., *Posługa duszpasterska jezuitów w Malborku w świetle kroniki „dzieje Malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezkańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 83–102.
- Kościelak S., *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Prusy Królewskie – społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 204–263.
- Kościelak S., *Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, *Studia Historica Gedanensia*, t. 5, 2014, s. 196–216.
- Kościelak S., *Jezuici w Elblągu w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Elbląski”, t. 19, 2004, s. 55–71.
- Kościelak S., *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2003.
- Kościelak S., *Jezuici w trzech wielkich miastach pruskich w XVI–XVIII w.*, „Hereditas Monasteriorum”, t. 3, 2013, s. 155–187.
- Kościelak S., *Rezydencja jezuitów w Malborku i jej międzynarodowa obsada*, [w:] *Mniejszości narodowe i religijne na Żuławach*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 69–90.
- Kowalkowski J., *Szczepański (Szczepański, Szepanski, Scepanscius) Jakub h. Dołęga (ok. 1556–1630)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Kraków 2011, t. 57/3, z. 194, s. 324–328.
- Kroess A., *Geschichte der Böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu*, t. 1, Wien 1910.
- Labancová N., *Zum kroatischen Slawismus im Kreis der Societas Jesu auf dem Gebiet der heutigen Slowakei an der Wende des 16. zum 17. Jahrhundert*, [w:] *Slowakei und Kroatien Historische Parallelen und Beziehungen (bis zum Jahre 1780)*, red. V. Kucharska, S. Kuzmova, A. Mesiarkin, Bratislava–Zagreb 2013, s. 367–371.
- Lengnich G., *Geschichte der Lande Preussen, Königl. Polnischen Antheils seit dem Jahr 1606. bis auf das Ableben Königs Sigismundi III*, Dantzig 1727.
- Łopatecki K., *Cuius regio eius religio w wojskach Rzeczypospolitej? Kwestia wolności głoszenia wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010, s. 37–50.
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Nabożeństwa wojskowe w Rzeczypospolitej szlacheckiej: zarys organizacyjno-prawny*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 521–539.

- Lopatecki K., Walczak W., *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011.
- Łyczak B., *Uwagi na temat siedemnastowiecznych fundacji ołtarzowych w kościele pw. Św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, t. 77, z. 1, 2012, s. 65–78.
- Malbork. *Historia miasta dokumentem pisana*, opr. T. Kukowski, Malbork 2014.
- Maliszewski K., *Zakony i kongregacje katolickie w Prusach Królewskich w okresie potrydenckim jako ośrodki religijności i komunikacji społecznej*, „Czasy Nowożytne”, t. 5, 1998, s. 67–79.
- Mariani A., *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką*, Rocznik Lituaniistyczny, 2015, nr 1, 37–82.
- Nadolny A., *Kuczborski Jan bp.*, [w:] Encyklopedia Katolicka, Lublin 2004, t. 10, s. 147.
- Natoński B., *Kukliński Stanisław (1596–1679)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, t. 16, s. 118–119.
- Naworski Z., *Status Prus Królewskich w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 61–80.
- Paszenda J., *Budowle jezuickie w Polsce*, t. 3, Kraków 2006.
- Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012.
- Sękowski R., *Nielatwe sąsiedztwo. Szkice i wypisy źródłowe z dziejów stosunków sąsiedzkich na pograniczu śląsko-polskim w XVI i XVII wieku*, Studia i teksty źródłowe z dziejów księstw opolskiego i raciborskiego, nr 2, Opole 2012.
- Siarczyński F., *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego*, Lwów 1828.
- Ujma M., *Światłość i zmierzch kariery rodziny Zborowskich w XVI–XVII w.*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 197–207.
- Wiśniewski J., *Diecezja pomezkańska w okresie rozbitcia terytorialnego i wyznaniowego (1466–1821), Jezuita w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezkańskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 13–24.
- Włodarski J., *Jakub, Mikołaj i Ludwik Wejherowie. Mężowie stanu Prus Królewskich i dowódcy wojskowi Rzeczypospolitej*, Gdańsk 2016.
- Włodarski J., *Udział Jakub i Ludwika Wejherów w obronie twierdzy malborskiej w latach 1655–1656. Fakty i mity*, [w:] *Ziemia malborska – zręby zapomnianej tożsamości*, red. J. Hochleitner, P. Szwedowski, Malbork 2014, s. 79–101.
- Wyczawski H.E., *Lipski Jan h. Łada*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, t. 17/3, z. 74, s. 422–424.
- Zagórski A., *Życie religijne na Podolu w epoce wczesnonowożytnej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 2004, z. 6, s. 97–116.
- Załęski S., *Jezuici w Kamieńcu Podolskim*, Przegląd Powszechny, R. 21, t. 84, Październik, listopad, grudzień 1904, s. 252–270.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 2, Lwów 1901.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, Kraków 1905.

Zawadzki W., *Duchowieństwo katolickie oficjalu pomezńskiego w latach 1525–1821*, Elbląg 2009, t. 2, Słownik.

Zawadzki W., *Pochówki jezuickie w kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku*, [w:] *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 173–181.

Zawadzki W., *Zakony w Pomezaniu w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013.

Zawadzki W., *Zakony w Pomezaniu od średniowiecza do 1945 roku*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezńskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 25–45.

Summary

The first Jesuits in Malbork as the Representatives of the Multi-ethnic Community of the Polish-Lithuanian Commonwealth

Jesuits worked at the seat in Malbork in the years 1618–1780. In 1652, king John Casimir granted them a St. Mary's Castle Church, which – according to the Malbork Jesuits Chronicle – they finally held since 1666 at the consent of the Bishop of Chełmno and the Vice-Chancellor Andrzej Olszewski. Since then, there was a period of stabilization connected with Jesuits settling for good inside the Malbork stronghold and more than a century of almost undisturbed development of the seat. The aim of the article is to analyze fragments of biographies of some Malbork Jesuits from the initial period of functioning of the order's mission (1618–1666), to determine their cultural and ethnic diversity, to identify their places of origin and their activity before and after the stay in Malbork, as well as connections with the regions and circles they originated from and worked in. The two main regions where the Jesuits working in the Malbork residence came from were the Royal Prussia and Greater Poland, as well as south-eastern provinces of the Polish-Lithuanian Commonwealth, i.e., Lesser Poland and Ruthenia. People from Prussia and Greater Poland knew better the local reality, and apart from the Polish Language, they also spoke German. Some of them even came from German families. Jesuits from the south had extensive experience in the missionary work, in some cases acquired at the south-east Borderlands in extreme conditions, which definitely helped them as they got to the Royal Prussia. They served as Polish preachers in the Malbork residence, whereas Prussians and Germans, as German preachers. Thus, the Malbork Jesuits were a multicultural and multi-ethnic mixture of native residents of the Royal Prussia, Greater Poland, Lesser Poland, Ruthenia, and Mazovia.